

การศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา

ดังที่ได้ทราบแล้วในบทที่ 3 ว่า องค์ความรู้ที่พระพุทธศาสนาสนใจคือ เรื่องของความทุกข์ และการออกจากความทุกข์ การเข้าถึงองค์ความรู้เหล่านี้ ก็คือ การศึกษา ในบทนี้จึงจะกล่าวถึงการศึกษาในแง่มุมต่าง ๆ เท่าที่ปรากฏใน สังคมพระพุทธศาสนา โดยจะเริ่มต้นจาก ความหมายของการศึกษา เป้าหมาย และ/หรือผลของการศึกษา กิจกรรมทางการศึกษา เงื่อนไขการศึกษา ความพร้อมที่จำเป็นต่อการศึกษา และกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้น

ความหมายของการศึกษา

คำว่า *การศึกษา* อย่างที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน ตามรูปศัพท์แล้วตรงกับคำว่า *สิกขา* ที่ใช้อยู่ในพระพุทธศาสนา *สิกขา* ในที่นี้หมายถึง ข้อปฏิบัติที่จะต้องศึกษา ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษา หมายถึง ไตรสิกขา นั่นเอง ไตรสิกขา เป็นข้อศึกษา 3 ประการ ด้วยกัน คือ

1. อธิศีลสิกขา หมายถึง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกหัดอบรมในทางความประพฤติให้สูงขึ้นตามลำดับ
2. อธิจิตตสิกขา หมายถึง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกหัดอบรมจิตเพื่อให้เกิดสมาธิให้สูงขึ้นตามลำดับ
3. อธิปัญญาสิกขา หมายถึง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกหัดอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งมากขึ้นตามลำดับ

การศึกษาในพระพุทธศาสนา หมายถึง ข้อปฏิบัติตั้งข้างต้นก็จริง แต่ความหมายเดิมเท่านั้น หมายถึงเอา ดังนี้

"*อธิศีลสิกขา เป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีศีล สำรวมแล้ว ด้วยการสำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร เห็นภัยในโทษมีประมาณเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ศีล-ชันธุ์น้อย ศีลชันธุ์ใหญ่ ศีลที่ตั้ง เบื้องต้น เบื้องบาท ความสำรวม ความระวัง ปาก ประธาน แห่งความถึงพร้อมด้วยกุศลธรรมทั้งหลาย*

นี้เรียกว่า อธิศีลสิกขา

อธิจิตตสิกขา เป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน มีวิตกวิจารณ์ มีปิติและสุข เกิดแต่วิเวกอยู่ เพราะวิตกและวิจารณ์สงบไปจึงบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสแห่งจิตในภายในเป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ และสุขเกิดแต่สมาธิอยู่ เพราะปิตินั้นไป จึงมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้ เป็นผู้ที่มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้ จึงบรรลุจตุตถฌานไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ นี้เรียกว่า อธิจิตตสิกขา

อธิปัญญาสิกขา เป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีปัญญา ประกอบด้วย ปัญญา อันให้ถึงความเกิดและความดับ อันประเสริฐ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ภิกษุนั้น ย่อมรู้ชัด ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธคามินี ปฏิปทา เหล่านี้อาสวะ นี้เหตุให้เกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ข้อปฏิบัติ ให้ถึงความดับอาสวะ นี้เรียกว่าอธิปัญญาสิกขา"

(กรมการศาสนา 2525 : 29 : 36-37)

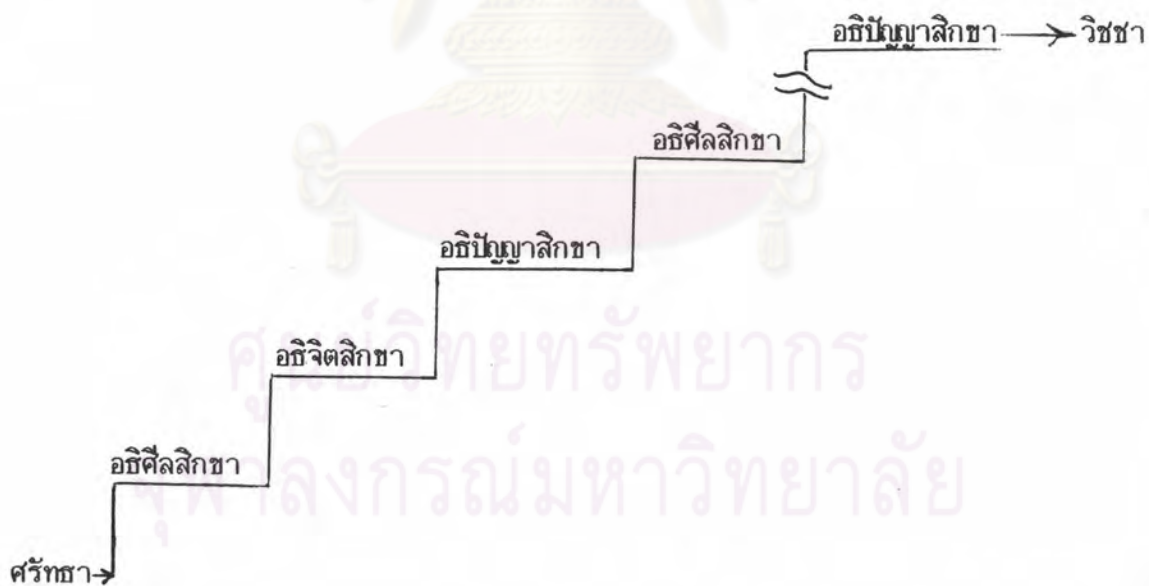
ตามความหมายนี้ แสดงว่า คำว่า สิกขา นั้น จับตอนตั้งแต่สมาทาน ศีลสิกขา จิตตสิกขา นั้นหมายเอา การทำสมาธิตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นไป ส่วนปัญญาสิกขา เป็นการปฏิบัติทางปัญญาในระดับที่ให้เห็นความเกิดและดับของสิ่งต่าง ๆ ซึ่งในที่นี้หมายถึง ความเกิดและดับของขั้น 5 ที่ทำให้บรรลุภาวะพ้นทุกข์ เมื่อพิจารณาสิกขาทั้ง 3 นี้ หมายเอา การศึกษาผู้ที่จัดเข้า "กระแสแห่งอริยะ" ได้แก่ โสธาบันบุคคล สกทาคามีบุคคล อนาคามีบุคคล ความนี้สอดคล้องกับคำอธิบายมรรคมีองค์ 8 ของผู้ที่ยังไม่สิ้นอาสวะ ซึ่งผู้ปฏิบัติมรรคที่ยังไม่สิ้นอาสวะ ก็หมายถึง อริยบุคคลดังกล่าวแล้ว ส่วนการปฏิบัติของบุคคล นอกจากนี้อาจถือว่า คุณภาพยังไม่ได้ระดับ การศึกษานั้นอาจเลิกล้ม จึงไม่จัดว่าเป็นระบบการศึกษา ในสังคมพระพุทธศาสนา แต่อาจอนุมานว่าเป็นขั้นเตรียมความพร้อม

โดยสาระแล้วสิกขาทั้ง 3 เป็นสิ่งเดียวกัน เป็นการศึกษาขณะเดียวกัน แต่พิจารณาได้สามมิติ สุดแต่มิติใดจะเด่นกว่า ดังอาจกล่าวได้ดังนี้

แผนภูมิ 16 แสดงไตรสิกขากรณีพิจารณาเป็นวงจร

อย่างไรก็ตาม อาจคลี่ไตรสิกขาที่เป็น 3 มิติ นั้น ออกเป็นภาพยาวต่อเนื่อง เพื่อแสดงให้เห็นลำดับพัฒนาการของแต่ละสิกขาต่อเนื่องสนับสนุนกันไปดังนี้

แผนภูมิ 17 ความต่อเนื่องของไตรสิกขากรณีพิจารณาภาพคลี่

การศึกษาในที่นี้ อาจให้ความหมายจากพฤติกรรมต่าง ๆ เพื่อความรู้ ความเชื่อ และทัศนคติอย่างพระพุทธศาสนา หลายพฤติกรรม ดังข้อความต่อไปนี้

"สัตว์ผู้เกิดมา เมื่อนึกถึงลิกษาทั้ง 3 นี้ เมื่อรู้ เมื่อเห็น เมื่อพิจารณา เมื่ออธิษฐานจิต เมื่อน้อมใจไปด้วยความเชื่อ เมื่อระคองความเพียร เมื่อตั้งสติ เมื่อตั้งจิต เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญา เมื่อรู้ยิ่งซึ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่ง เมื่อกำหนดรู้ซึ่งธรรมที่ควรกำหนดรู้ เมื่อละธรรมที่ควรละ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญ เมื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ฟังศึกษา ฟังประพฤติเอื้อเพื่อ ประพฤติเอื้อเพื่อ ประพฤติเอื้อเพื่อโดยชอบสมาทานประพฤติ คำว่าใน ศาสนานี้ คือในความเห็นนี้ ในความเห็นนี้ ในความควรนี้ ในความชอบใจนี้ ในความยึดถือนี้ ในธรรมนี้ ในวินัยนี้ ใน ปาพจน์นี้ ในพรหมจรรย์ ในสัตถุศาสน์นี้ ในอรรถาพนี้ ในมนุษย์ โลกนี้ คำว่า สัตว์ผู้เกิดมา คือ สัตว์นระ ๖๗ มนุษย์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เพราะฉะนั้นแล สัตว์ผู้เกิดมาฟังศึกษาในศาสนานี้แหละ"

(กรมการศาสนา 2525 : 29 : 36-37)

พฤติกรรมที่หมายถึงการศึกษา ได้แก่

- 1) การรู้ การเห็น หมายถึง การรับรู้ในลักษณะต่าง ๆ ที่ทำให้คำนิยามหรือสำเนียงในเรื่องของความทุกข์และความพ้นทุกข์
- 2) การพิจารณา หมายถึง การพิจารณาเพื่อรู้ชัดซึ่งขั้น 5 เช่น การพิจารณาขั้น 5 ตามแนวสติปัฏฐาน 4 ตลอดจนจนการคิดถึง ไคร่ครวญ ในเรื่องเหล่านี้
- 3) การอธิษฐานจิต หมายถึง การตั้งจิตปรารถนาเพื่อความรู้ชัดซึ่งขั้น 5 ตามความเป็นจริง
- 4) การน้อมใจไปด้วยความเชื่อ หมายถึง การเชื่อตามที่ได้รับรู้มาเกี่ยวกับ สัมมาทิฏฐิในพระพุทธศาสนา ได้แก่ ความเชื่อในการตรัสรู้ ของพระพุทธเจ้า จำแนกเป็น เชื่อกฎแห่งกรรม เชื่อผลของกรรม เชื่อว่าสัตว์ มิกรรมเป็นของตน

5) การประคองความเพียร หมายถึง ความพยายามระมัด-
ระวังหรือปิดกั้นยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด (ในตน) ไม่ให้เกิดขึ้น พยายาม
ละหรือกำจัดบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว พยายามเจริญหรือก่อให้เกิดกุศลธรรมที่ยัง
ไม่เกิดให้เกิดมี พยายามรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและเจริญยิ่งขึ้นไป
จนสมบูรณ์ บาปอกุศลธรรมในที่นี้หมายถึง สิ่งที่ครอบงำเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทรีย์
6 (การรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งก็คือการเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับโลก
นั่นเอง) แล้วทำให้เกิดความทุกข์ ส่วนกุศลธรรมนั้นเป็นไปตรงกันข้าม

6) การตั้งสติ เมื่อตั้งจิต หมายถึง การกำหนดพิจารณากาย
เวทนา จิต ธรรม ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงลักษณะตาม-
ธรรมชาติ ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา

7) การรู้ชัดด้วยปัญญา หมายถึง ความรู้ชัดเกี่ยวกับชั้น 5
โดยนัยต่าง ๆ ที่ทำให้พ้นทุกข์ได้ เช่น รู้ชัดว่าชั้น 5 มีลักษณะที่ใครก็เข้าไปยึด
ไว้เป็นตัวตนของตน รู้ชัดอาการที่ความทุกข์จะเกิดขึ้นได้เมื่อเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับ
โลก จนถอนอุปาทานในการเกี่ยวข้องนั้นได้ ดังได้กล่าวแล้วในบทที่ 3

ข้างต้นนี้เป็นพฤติกรรมที่หมายถึง การศึกษา ซึ่งจะเห็นว่าเป็น
พฤติกรรมภายในทั้งสิ้น แต่ถ้าพิจารณาโดยใช้หลักธรรมเป็นเกณฑ์ ก็อาจพิจารณา
ได้จากกิจในอริยสัจ (กรมการศาสนา 2525 : 4 : 17) ดังนี้

- 1) การกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ หมายถึง การกำหนดรู้
ลักษณะตลอดจนความเป็นไปของธรรมชาติกลุ่มที่จัดเข้าเป็น ความทุกข์
- 2) การละธรรมที่ควรละ หมายถึง การถอนออก การขจัดเสีย
ซึ่งธรรมชาติ กลุ่มที่จัดเข้าเป็น สาเหตุแห่งการเกิดทุกข์
- 3) การเจริญธรรมที่ควรเจริญ หมายถึง การทำให้มีขึ้นในตน
หรือการประพฤติปฏิบัติกิจกรรม (ซึ่งก็คือ ธรรมชาติกลุ่มหนึ่ง) ในกลุ่มที่จัดเข้า
ใน ทางแห่งความพ้นทุกข์
- 4) การทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง หมายถึง การเข้า
ถึง การรู้ชัดในธรรมชาติ หรือสภาพที่เป็นจริง ที่จัดเข้าในกลุ่ม ความพ้นทุกข์

อาจกล่าวได้ว่า การศึกษาในสังคมพระพุทธานุศาสนานั้นพิจารณาได้เป็น
3 กรณี คือ พิจารณาจากหลักความจริง พิจารณาจากพฤติกรรม และพิจารณา
จากข้อฝึกหัดอบรม ถ้าพิจารณาโดยใช้ตัวหลักความจริงหรือธรรมชาติ (หมายถึง

เอา ขรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับความทุกข์และความพ้นทุกข์ของมนุษย์) การศึกษาก็คือ การทำกิจ หรือการเอาใจใส่เป็นธุระในเรื่องของการกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ การละธรรมที่ควรละ การเจริญธรรมที่ควรเจริญ

จากบทที่ 3 จะเห็นว่า สิ่งที่มีมนุษย์ประสบอยู่ทุกเมื่อเชื่อกันในการดำเนินชีวิตหรือมีความสัมพันธ์กับโลก ไม่ว่าจะเป็นทางตา หู จมูก ลิ้น กายสัมผัส และทางความคิด ก็คือ ความทุกข์ ซึ่งเกิดจากความยึดมั่นว่ามีตัวตนในการดำเนินชีวิตเหล่านั้น นี่เป็นปัญหาหลักของมนุษยชาติ ตราบที่ยังเล็งความทุกข์ไม่พ้น สิ่งที่จะต้องกระทำก่อนก็คือ การกำหนดรู้ซึ่งความทุกข์นั้น การกำหนดรู้ความทุกข์ก็คือ การทำความเข้าใจลักษณะต่าง ๆ ของสภาพปัญหาที่เผชิญหน้าอยู่ เป็นการวิเคราะห์สิ่งที่ซับซ้อน คลี่กระจายให้เห็นในแง่มุมต่าง ๆ ทั้งนี้ เพื่อให้เห็นสาเหตุของปัญหา แล้วละที่สาเหตุนั้นไปที่ละสาเหตุ ดังที่ได้ทราบแล้วจากหัวข้อความจริงในบทที่ 3 สาเหตุของความทุกข์นั้นมีมากมาย เมื่อจัดประเภทแล้วได้ 3 ประเภทคือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ความพ้นทุกข์นั้นกระทำโดยละตัณหาทั้ง 3 ประเภทนี้ ดังนั้น การกำหนดรู้ทุกข์จึงเป็นบทต้นของการศึกษาทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ส่วนการละตัณหาเป็นตัวยุทธศึกษาเองเลยทีเดียว

นิโรธอันควรทำให้แจ้งนั้น เป็นภาวะพ้นทุกข์ ถ้าความทุกข์เป็นจุดตั้งต้นของการศึกษา นิโรธก็เป็นจุดหมายปลายทางที่ผู้ศึกษาจะต้องเข้าถึง ส่วนมรรคมีองค์ 8 นั้นเป็นการแจกแจงว่า ผู้ศึกษาจะต้องมีความสามารถหรือคุณสมบัติอะไรบ้าง จึงจะบรรลุหรือทำนิโรธให้แจ้งได้ กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ การละตัณหาเป็นการแจกแจงว่าต้องละตัณหาอะไรบ้าง เพื่อให้พ้นทุกข์ (ชนิดนี้ ๆ) อันกำหนดรู้ในครั้งนี้ โดยนัยนี้ มรรคมีองค์ 8 ก็คือ ตัวยุทธศึกษาที่ผู้เรียนต้องทำให้มีขึ้นในตน

บทต้นของการศึกษาในสังคัมพระพุทธศาสนา ก็คือ การกำหนดรู้ทุกข์ แจกแจงสิ่งที่ต้องละเพื่อพ้นจากความทุกข์ที่กำหนดรู้นั้น ๆ จากนั้นกำหนดนิโรธอันต้องทำให้แจ้ง จากนั้นก็แจกแจงเงื่อนไขหรือเหตุที่ต้องทำให้มีเพื่อทำนิโรธให้แจ้ง เมื่อกำหนดสิ่งเหล่านั้นแล้วก็ทำการปฏิบัติไปตามลำดับ จนแจ้งในนิโรธด้วยตนเอง ในที่สุด การศึกษาในพระพุทธศาสนาไม่สิ้นสุดเพียงเท่านี้ เมื่อบรรลุเป้าหมายแล้ว ผู้ศึกษายังต้องกำหนดรู้แก่ตัวเองด้วยว่า ทุกข์ (ชนิดนั้น ๆ) ตนได้กำหนดรู้แล้ว ตัณหา (ที่เป็นเหตุของทุกข์ชนิดนั้น ๆ) ได้ละแล้ว นิโรธ (ของทุกข์ชนิดนั้น ๆ)

ได้ทำให้แจ้งแล้ว มรรค (อันทำให้แจ้งในนิโรธดังกล่าว) ได้ทำให้มีแล้ว นั่นก็คือ การศึกษาในพระพุทธศาสนานั้น นอกจากจะมุ่งไปที่สาเหตุของปัญหาแล้ว ยังเป็น การศึกษาที่มีทั้งทฤษฎี ปฏิบัติ และรับผลการปฏิบัติครบถ้วน เรื่องนี้พระพุทธศาสนา จำแนกไว้ในลักษณะของพุทธธรรมที่ต้องปฏิบัติเป็น 3 วิธีการด้วยกัน (พระราช วรมนี 2523 : 76) คือ

1. ธรรมอันต้องเล่าเรียน (ปริยัติสิกขธรรม) เป็นการเรียนรู้ในเชิง ทฤษฎี ได้แก่ พุทธพจน์ต่าง ๆ
2. ธรรมอันต้องปฏิบัติ (ปฏิบัติสิกขธรรม) เป็นการศึกษาด้วยการ ปฏิบัติ ได้แก่ มรรคมืองค์ 8 หรือไตรสิกขา
3. ธรรมอันต้องบรรลุด้วยการปฏิบัติ (ปฏิเวธสิกขธรรม) เป็นการรับ รู้ผลการปฏิบัติ ได้แก่ มรรค ผล และนิพพาน

ในแง่นี้ จะเห็นว่าการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา น่าจะมี 3 ลำดับ ต่อเนื่องกัน คือ เล่าเรียนพุทธพจน์ การเล่าเรียนนี้มีลักษณะเป็นทฤษฎี จากนั้นก็ ปฏิบัติ ทั้งนี้ โดยรู้สำนึกและมีเป้าหมายของการปฏิบัติ ครั้นได้รับผล ก็รับรู้ผลนั้น ว่ามีลักษณะอย่างไร เป็นผลของการปฏิบัติอย่างไร สอดคล้องต้องกันกับความรู้ที่ เล่าเรียนไว้ในประเด็นใดบ้าง ตัวอย่างของการพิจารณาการศึกษาตามนัยนี้ก็คือ

1. เมื่อก่อนปฏิบัติก็รู้ว่า ทุกข์นั้นเราควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละ นิโรธ ควรทำให้แจ้ง และมรรคควรทำให้มี
2. เมื่อปฏิบัติอยู่ก็รู้ว่า ทุกข์กำลังกำหนดรู้ สมุทัยกำลังละ นิโรธกำลัง ทำให้แจ้ง และมรรคกำลังทำให้มี
3. เมื่อได้ผลการปฏิบัติแล้วก็รู้ว่า ทุกข์นี้เรากำหนดรู้แล้ว สมุทัยได้ ละแล้ว นิโรธเราได้ทำให้แจ้งแล้ว และมรรคเราได้ทำให้มีแล้ว

กุศลธรรมและอกุศลธรรมนั้น เป็นธรรมชาติที่ *ต่างกัน* ถ้ามีมรรคเพิ่มขึ้น ตัณหาที่จะลด ในกรณีที่ไม่รู้จักตัดหาดีพอ อาจจะรู้แต่เพียงทฤษฎี ผู้ศึกษาอาจจะไม่ ต้องคิดคำนึงมากนักว่าทุกข์นี้ ๆ ของตนเกิดจากตัณหาอะไร เพียงแต่ปฏิบัติกิจกรรมให้สอดคล้องกับการเพื่่อมรรคมืองค์ 8 ก็เพียงพอแล้วที่จะทำให้ตัณหาลดลง ไปโดยปริยาย และนี่ก็เป็นการศึกษาอีกสองประการควบคู่กัน การปฏิบัติตามหลัก การอย่างมรรคไปตามลำดับ ย่อมทำให้ตัณหาลดลงและหมดไปในที่สุด ผลก็คือ

ความทุกข์ลดลงและหมดไป มองโดยนัยกลับก็คือ ความพ้นทุกข์เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนสมบูรณ์ในที่สุด ด้วยความสัมพันธ์เช่นนี้จึงกล่าวว่าการกำหนดรู้ทุกข์ การละสาเหตุแห่งทุกข์ การทำให้แจ้งซึ่งความพ้นทุกข์ และการเจริญซึ่งทางแห่งความพ้นทุกข์ เป็นการศึกษา ถ้าพิจารณาโดยใช้สิ่งที่ต้องเรียนรู้ตามลำดับ การศึกษา ก็คือ การเล่าเรียนทฤษฎี การปฏิบัติ และการรับรู้ผลการปฏิบัติ ทั้งนี้ สามารถร้อยรัดได้ว่า เมื่อต้องการผลอะไรต้องปฏิบัติอะไร การปฏิบัตินั้นทำอย่างไรบ้าง ปฏิบัติแล้วได้รับผลอะไรบ้าง ผลนั้นมีลักษณะอย่างไร การรู้เช่นนี้เป็นการประจักษ์แล้วด้วยตนเอง

ถ้าพิจารณาโดยใช้พฤติกรรมเป็นหลัก การศึกษาก็คือ อากาเรเมื่อรู้เห็นพิจารณา อธิษฐานจิต น้อมใจด้วยความเชื่อ ประคองความเพียร ตั้งสติ ตั้งจิต และเมื่อรู้ชัดด้วยปัญญาในอริยสัจ 4 เมื่อจัดกลุ่มพฤติกรรมเหล่านี้จะเห็นว่า แท้จริงก็คือ การทำกิจในอริยสัจ 4 โดยเฉพาะคือ การเจริญในมรรคมืองค์ 8 นั้นเอง จากพฤติกรรมข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่า การศึกษาในสังคัมพระพุทฺธศาสนา นั้นหมายเอา การศึกษาที่เป็นพฤติกรรมทางความคิด หรือเป็นกระบวนการภายใน เริ่มตั้งแต่เมื่อรู้ เห็น (ซึ่งอาจจะยังไม่ชัดแจ้งอะไร) ไปจนถึงรู้ชัดด้วยปัญญา ในระหว่างที่เปลี่ยนคุณภาพทางปัญญานี้ มีความเปลี่ยนแปลงทางความมั่นคงอยู่ด้วย และเป็นพฤติกรรมการศึกษาด้วย คือ การประคองความเพียร การตั้งสติ ตั้งจิต กล่าวได้ว่า การศึกษาโดยนัยนี้เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงคุณภาพทางปัญญา เป็นกระบวนการภายในของมนุษย์

อย่างไรก็ตาม การศึกษาที่เป็นกระบวนการภายในนั้น เป็นเรื่องของ การดำเนินชีวิต ซึ่งก็คือการเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับโลก มนุษย์นั้นดำเนินชีวิตใน 2 ทางด้วยกันคือ ทางความคิดอ่านหรือทางปัญญา ซึ่งเป็นกระบวนการภายในที่ทำหน้าที่รับเข้าอธิบายและกำหนดเจตน์จำนงในการกระทำ ตลอดจนอื่น ๆ ที่สนับสนุนการนั้น และทางความประพฤติซึ่งเป็นการแสดงออก ความคิดอ่านและการแสดงออกนี้สัมพันธ์กัน ดังนั้น การศึกษาอาจพิจารณาจากข้อฝึกหัดอบรม ถ้าพิจารณาตามนัยนี้จะเห็นว่า การศึกษาเป็นการปฏิบัติทางกาย วาจา ซึ่งเป็นการดำรงชีวิตส่วนแสดงออกของมนุษย์การปฏิบัติทางจิต ซึ่งเป็นส่วนประกอบความคิดอ่านในลักษณะความตั้งมั่นของจิต ที่ทำให้การทำงานทางความคิดกระจ่างชัดขึ้น และการปฏิบัติทางปัญญาซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์โดยตรง การศึกษาตามนัยนี้เรียงจาก

ศีลสิกขา จิตสิกขา และปัญญาสิกขา และยังมีข้ออธิบายว่า ศีลสิกขาเป็นบาทฐานของจิตสิกขา และจิตสิกขาเป็นบาทฐานของปัญญาสิกขาอีกต่อหนึ่ง โดยที่ผลของปัญญาสิกขาในอริยสัจ 4 คือ กำหนดรู้ทุกข์ตามความเป็นจริงของมัน ซึ่งจะทำให้รู้ว่ามันเป็นทุกข์ ไม่ใช่สุข อันจะทำให้ต้องการพ้นไปจากความทุกข์ จากนั้นพิจารณาหาเหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์ ซึ่งมีมากมายตามแต่ความทุกข์นั้นจะเกิดขณะกระทบอารมณ์ใด แต่เหตุอันมากมายของทุกข์นี้ลงสรุปได้เป็น 3 ประเภท ที่เรียกว่า ตัณหา ได้แก่ ความทะยานอยากที่จะได้ในสิ่งที่ตนรักใคร่พอใจ (กามตัณหา) ความทะยานอยากที่จะเป็นในสิ่งที่พอใจ (ภวตัณหา) และความทะยานอยากที่จะพ้นไปจากหรือไม่เป็นสิ่งที่ไม่พอใจ (วิภวตัณหา) พิจารณาแล้วละเสีย ถ้าละได้ก็บรรลุภาวะพ้นทุกข์ การรับรู้สภาวะความดื่มน้ำในรสของภาวะพ้นทุกข์ก็เป็นการศึกษาประการหนึ่งที่เรียกว่า ทำให้แจ้ง เช่น ทำให้แจ้งชัดแก่ตนเองว่า ความสงบจากความทะยานอยากนั้นมีลักษณะอาการอย่างนี้ ๆ นี่เป็นความรู้ชัดที่ต้องเห็นด้วยประสบการณ์ตรงของตนเองจริง ๆ ไม่ใช่เรื่องของความเชื่อหรือการอนุมานอย่างใดก็ตาม มนุษย์นั้นเคยชินกับการเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับโลกอย่างมีตัณหา (รวมถึงธรรมชาติกลุ่มเดียวกัน คือ อวิชชา อาสวะ เป็นต้น) ดังได้กล่าวแล้วในบทที่ 3 การที่จะออกจากความเคยชินเหล่านี้ มนุษย์จึงต้องทำกิจกรรมบางอย่าง กิจกรรมเหล่านี้มีมากพอสมควรแก่เหตุ แต่อาจกล่าวเป็นหลักการว่า ได้แก่ กิจกรรมภายใต้กรอบของมรรคมีองค์ 8 คือ การมีความเห็น ความดำริ วาจา การเลี้ยงชีพ การกระทำ ความพยายาม การตั้งสติ และการมีสมาธิ ที่ทำให้บรรลุความพ้นทุกข์ในแต่ละความทุกข์ด้วยกัน การทำให้มีมรรคมีองค์ 8 ขึ้นในตนเป็นการศึกษาอีกประการหนึ่ง โดยทั่วไปแล้ว มนุษย์คลุกคลีอยู่กับความทุกข์ แต่ไม่ได้กำหนดรู้จึงพ้นไปจากความทุกข์ไม่ได้ และอาจไม่รู้ด้วยว่ามีทางพ้นไปจากความทุกข์ที่กำลังได้รับ (เสวย) อยู่ การศึกษาที่เป็นการกำหนดรู้ทุกข์นั้นจึงทำได้ง่ายที่สุด เมื่อกำหนดรู้ทุกข์ได้ ก็จะต้องการที่จะทำให้แจ้งซึ่งภาวะของความพ้นทุกข์ กล่าวให้เข้าใจง่ายก็คือ ต้องการพ้นทุกข์นั่นเอง ในขั้นนี้ภาวะพ้นทุกข์มีลักษณะเป็นเป้าหมายที่ต้องการบรรลุ ส่วนการละสาเหตุให้เกิดทุกข์ และการทำให้มีซึ่งเหตุแห่งความทุกข์ก็คือ ตัวปัญญาที่เปลี่ยนคุณภาพจากอวิชชามาเป็นวิชชา

อาจกล่าวได้ว่า ในขณะที่ปัญญาเป็นตัวกำหนดการรับรู้ อธิบาย และกำหนดเจตน์จำนงในการเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับโลก มีอิทธิพลต่อการแสดงออกของมนุษย์ การควบคุมการแสดงออกดังกล่าวด้วยข้อกำหนดบางประการ (ศีลสิกขา)

ก็สะท้อนอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงคุณภาพทางปัญญาด้วยเช่นกัน และแม้ว่าการศึกษาคือ การเปลี่ยนแปลงคุณภาพทางปัญญา แต่เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงนั้นทำได้ยาก อาจจะทำให้เฉพาะผู้ที่มีความพร้อมหรือมีวุฒิภาวะสูง การศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาจึงถูกกำหนดให้ เริ่มต้นจากการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมแสดงออกต่อโลกก่อนให้ อื้อต่อการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมทางความคิดจิตใจ ถ้าทำได้การศึกษาที่เป็นข้อปฏิบัติกับการศึกษาที่เป็นกระบวนการภายในก็จะสนับสนุนกันและกัน และก่อผลให้ผู้นั้นรู้ชัดซึ่งชั้น 5 อันทำให้พ้นทุกข์ในที่สุด การวิเคราะห์เรื่องการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาที่จะกล่าวถึงต่อไปในบทนี้จึงจะใช้ไตรสิกขาเป็นหลัก

อาจพิจารณาความหมายของการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาเป็น 4 ความหมาย ขึ้นอยู่กับเกณฑ์ในการพิจารณา ดังนี้

1. พิจารณาจากหลักความจริง การศึกษา หมายถึง การเอาใจใส่เป็นธุระในการกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ การละธรรมที่ควรละ การทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง และการเจริญธรรมที่ควรเจริญ ความหมายนี้แสดงให้เห็นว่า การศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา คือ การทำอะไรกับสิ่งใด
2. พิจารณาจากพฤติกรรม การศึกษา หมายถึง การรู้ การเห็น การพิจารณา การอธิษฐานจิต การน้อมใจไปด้วยความเชื่อ การระคองความเพียร การตั้งสติ และการรู้ชัดด้วยปัญญา ความหมายนี้แสดงให้เห็นว่า การศึกษา คือ การทำอะไรบ้างในบรรดาพฤติกรรมทั้งหมดของชีวิต
3. พิจารณาจากข้อปฏิบัติ การศึกษา หมายถึง อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา อธิปัญญาสิกขา ความหมายนี้แสดงให้เห็นว่า การศึกษา คือ การกระทำอะไรบ้างให้เจริญขึ้นสมบูรณ์ขึ้น
4. พิจารณาจากข้อความรู้ การศึกษา หมายถึง การเล่าเรียน การปฏิบัติ และการบรรลุผลการปฏิบัติ ความหมายนี้น่าสนใจตรงที่แสดงนัย 2 ประการคือ 1) การศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาเกี่ยวข้องกับข้อความรู้จากผู้อื่น และข้อความรู้ที่ค้นพบเอง 2) การบรรลุข้อค้นพบก็เป็นการศึกษาด้วย นี่เป็นลักษณะเด่นประการหนึ่งของการศึกษาในพระพุทธศาสนา

ทุกความหมายดังกล่าวข้างต้นนี้ มีความสัมพันธ์สอดคล้องกัน และอาจสรุปลงได้ว่า การศึกษา หมายถึง การดำเนินการใด ๆ ของผู้ศึกษาเพื่อให้บรรลุปัญญาเครื่องพ้นทุกข์

เป้าหมายและ/หรือผลของการศึกษา

เมื่อศึกษาแล้วย่อมเกิดผลบางประการขึ้น ผลบางประการนี้ย่อมถือเป็นเป้าหมายของการศึกษาในกรณีที่ผู้ศึกษายังไม่บรรลุผลของการศึกษานั้น โดยภาพกว้างแล้ว เป้าหมายและ/หรือผลของการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา ก็คือ ความพ้นทุกข์ แต่ในรายละเอียดอาจแบ่งเป้าหมาย และ/หรือผลการศึกษาได้ อย่างน้อย 3 แบบ คือ 1) แบ่งตามระดับของความพ้นทุกข์ 2) แบ่งตามลักษณะของความทุกข์ที่ทำให้พ้นจากความทุกข์ 3) แบ่งตามมิติที่พัฒนา

เป้าหมายและ/หรือผลของการศึกษา 3 ระดับ

เป้าหมายและ/หรือผลของการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา ได้แก่ ความพ้นทุกข์ โดยทั่วไปแล้ว เมื่อศึกษาไปถึงระดับใด การพัฒนาทางปัญญาจะเปลี่ยนไป มีผลให้บรรลุความพ้นทุกข์ในระดับนั้น ๆ ความทุกข์นั้นเกิดจากความแตกต่างระหว่างความมุ่งหวัง ความต้องการ กับการได้บรรลุถึง ถ้าความต้องการนั้น เป็นสิ่งที่ถูกต้องตามความเป็นจริง อยู่ในวิสัยที่จะทำเหตุให้บรรลุผลที่สนองความต้องการนั้น สาเหตุของความทุกข์นั้นเป็นปัญหาเชิงวิธีการ ถ้ามีวิธีการที่เหมาะสมก็บรรลุผลสมความต้องการนั้นได้ แต่ถ้าความต้องการนั้นเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องตามความเป็นจริง ก็ผิดวิสัยที่จะทำเหตุให้บรรลุผลที่สนองความต้องการได้ สาเหตุของความทุกข์นี้เป็นปัญหาเชิงโลกทัศน์ เป็นเรื่องทางปัญญา กรณีนี้ จำเป็นที่จะต้องเปลี่ยนโลกทัศน์ให้ถูกต้อง ความทุกข์ก็จะหมดไป

อาจแบ่งความต้องการของมนุษย์ได้ 3 ระบบ คือ 1) ความต้องการบรรลุความมีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม เช่น มีทรัพย์ มีเกียรติยศ เป็นที่รักที่ยอมรับของผู้อื่น เหล่านี้เป็นความสุขที่อิงอาศัยสิ่ง (Object) ภายนอก 2) ต้องการบรรลุความสุขทางจิตใจ เช่น ความรู้สึกว่ามีชีวิตมีค่า มีแก่นสาร มีหลักประกันที่ดีสำหรับชีวิตในภายหน้า นี่ก็ยังเป็นความสุขที่อิงอาศัยสิ่ง (Object) ภายนอก ความต้องการนี้เกิดขึ้นเมื่อได้รับการสนองความต้องการระดับแรกแล้ว 3) ต้องการบรรลุความสงบทางจิตใจ โดยความเห็นแจ้งโลก เช่น สามารถอธิบายโลกที่ตนอาศัยอยู่ได้ อธิบายจุดยืนของตนบนโลกนี้ได้ กล่าวโดยสรุปก็คือ ต้องการที่จะเข้าใจตนเองและสิ่งที่ตนมีความสัมพันธ์ด้วย ความต้องการนี้เกิดขึ้น

เมื่อความต้องการระดับที่สองได้รับการตอบสนองพอสมควรแล้ว พระพุทธศาสนามีหลักทฤษฎีและแนวปฏิบัติมากมายสำหรับผู้ปฏิบัติที่ต้องการในแต่ละระดับด้วย และพระพุทธองค์ได้ทรงระบุว่า การแสดงธรรมของพระองค์นั้นมุ่งให้ผู้ฟังรับประโยชน์ 3 ประการนี้เสมอ ผู้ฟังก็รับหลักธรรมนั้นมาปฏิบัติเพื่อบรรลุประโยชน์ดังกล่าว สอดคล้องกัน และโดยที่การปฏิบัติเพื่อพ้นจากความทุกข์นั้นเป็นการศึกษานั่นเอง จึงอาจกล่าวได้ว่าเป้าหมายและ/หรือผลของการศึกษาในสังคัมพระพุทธศาสนามี 3 ระดับ (กรมการศาสนา 2525 : 30 : 302) ดังนี้

1. ประโยชน์ในปัจจุบัน ได้แก่ ประโยชน์สุขสามัญที่มองเห็นกันได้ทั่วไป เป็นความปรารถนาของคนทั่วไป จัดเป็นเป้าหมายเฉพาะหน้าและเป็นเป้าหมายทางวัตถุ เช่น ความมีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม หลักการที่ช่วยให้ผู้ปฏิบัติบรรลุประโยชน์ระดับนี้มีหลายชุด ชุดที่รู้จักกันดี คือ ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์
2. ประโยชน์ในภายหน้า เป็นประโยชน์ที่เป็นคุณค่าทางจิตใจ เป็นเป้าหมายทางศีลธรรม ไม่ใช่ประโยชน์เฉพาะหน้า ได้แก่ ความอ่อนใจที่รู้สึกว่ามีชีวิตนี้มีค่า และมีหลักประกันในอนาคต (หรือภพหน้า) หลักการที่ทำให้บรรลุประโยชน์ระดับนี้ ได้แก่ สัมปรากัตถสังวัตตนิยธรรม
3. ประโยชน์อย่างยิ่ง เป็นคุณภาพชีวิตที่ผู้ปฏิบัติจะได้รับอย่างแตกต่างไปจากความสุขที่ได้จากการปฏิบัติเพื่อประโยชน์ในสองระดับแรก คุณภาพนี้เป็นผลมาจากการรู้แจ้งความจริงสูงสุดในพระพุทธศาสนา การรู้แจ้งนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์จากการที่เคยยึดต่อเกาะเกี่ยวกับสิ่ง (อารมณ์ - sense objects) ที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย มาเป็นอิสระจากการยึดติดเกาะเกี่ยวนั้น นับว่าหลุดพ้นจากความบีบคั้น ความพังพาโดยสิ้นเชิง ได้แก่ ความเห็นใจจากการมีความสัมพันธ์หรือการรับรู้อย่างเป็นอิสระจากความชอบความชัง หลักการที่ทำให้บรรลุประโยชน์ระดับนี้ ได้แก่ มรรคมีองค์ 8 และถ้ามองในแง่การศึกษา มรรคมีองค์ 8 ก็เน้นการศึกษาเพื่อควบคุมพฤติกรรมทางกาย - วาจา ควบคุมพฤติกรรมทางจิตใจ และควบคุมพฤติกรรมทางความคิดอ่าน

จะเห็นว่าเป้าหมายในสองระดับแรกเป็นความสุขที่ยังเนื่องด้วยความเชื่อในเรื่องของความมีตัวตน กรณีนี้ความพ้นทุกข์หมายถึง การบรรลุความสุขความสุขที่ว่าเป็นความสุขในชีวิตสังคัมที่ยังประกอบด้วยค่านิยม แสวงหาสิ่งที่ชอบใจ และหลีกเลี่ยงสิ่งที่ไม่ชอบใจ ทั้งที่มองเห็นได้เฉพาะหน้า เช่น มีอาหาร

มีที่อยู่อาศัย มีทรัพย์สินเงินทอง และที่เป็นความสุขในชีวิตสังคมในอนาคตหรือในโลกหน้า เช่น ความสมบูรณ์พร้อมด้วยกามคุณในสวรรค์ ส่วนเป้าหมายในระดับสูงสุดที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งนั้น เป็นความพ้นทุกข์ที่ไม่เนื่องด้วยความเชื่อในเรื่องของเรามีตัวตน เป็นความพ้นทุกข์ที่เนื่องด้วยความรู้ชัดในความไม่มีสาระว่าเป็นตัวตนจรถอนความเกาะเกี่ยวด้วยความชอบความชังได้ เป็นการเปลี่ยนโลกทัศน์จากโลกทัศน์ในเป้าหมาย 2 ระดับแรก การจำแนกเป้าหมายและ/หรือผลการศึกษาแนวนี้ ช่วยสร้างแรงจูงใจแก่ผู้ศึกษาเป็นอันมาก ถึงกับชักจูงให้บวชในพระพุทธศาสนามากมาย

นอกจากนี้ ผลการศึกษาในส่วนที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งอาจจำแนกระดับของความพ้นทุกข์ได้เป็น 5 ประเภท (กรมการศาสนา 2525 : 31 : 342, 344) ตั้งแต่พ้นทุกข์เป็นช่วง ๆ ไม่ถาวร ไปจนถึงการพ้นทุกข์หรือปลอดจากปัญหาอย่างถาวร ดังนี้

1. พ้นได้ด้วยการข่มไว้ (วิกขัมภนนิโรธ) เป็นการพ้นหรือเป็นอิสระจากปัญหาของผู้บำเพ็ญจนถึงปรุฌณาณ ซึ่งข่มนิรรม์ไว้ได้ ตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น แต่ครั้นออกจากฌาน นิรรม์ก็รบกวนอีก
2. พ้นได้ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับหรือธรรมที่ตรงกันข้าม (ตังคณิโรธ) เช่น ดับความยึดว่าเป็นตัวตนของตนด้วยความรู้ที่กำหนดแยกนามรูป (แยกชั้น 5 ให้เห็นว่าเป็นสิ่งประกอบกันขึ้น) ออกได้ เป็นการดับชั่วคราวในกรณีนั้น ๆ
3. พ้นด้วยการตัดขาด (สมุจเจทนิโรธ) คือ ดับกิเลสซึ่งเป็นตัวการให้เกิดทุกข์ได้เสร็จสิ้นเด็ดขาดด้วยโลกุตตรมรรค ในขณะที่แห่งมรรคนั้น
4. พ้นด้วยความสงบระงับ (ปฏิปัสสัทธินิโรธ) คือ สภาวะพ้นทุกข์ในระยะต่อเนื่องจากขั้นพ้นด้วยการตัดขาด เมื่อตัดกิเลสหมดแล้ว บรรลุโลกุตตรผลกิเลสสงบระงับไปหมดแล้ว ไม่ต้องชวนชวายเป็นดับอีก
5. พ้นด้วยการสลัดออกได้ (นิสสรณนิโรธ) คือ เมื่อกิเลสระงับไปหมดแล้ว ก็ดำรงอยู่ในภาวะที่กิเลสดับแล้วนั้นยังย่นตลอดไป หมายถึง ภาวะนิพพาน

การแบ่งแบบนี้ ทำให้มองเห็นคุณสมบัติของผู้บรรลุผลการศึกษา และคุณภาพของความพ้นทุกข์ จะเห็นว่าพ้นด้วยการข่มนั้นอาศัยกำลังสมาธิระดับฌานขั้นไป ความพ้นทุกข์อีก 4 ประเภท เป็นเรื่องของปัญญา

เป้าหมายและ/หรือผลของการศึกษา 3 ลักษณะ

สิ่งที่มนุษย์ต้องการพ้นไปนั้น คือ ความทุกข์ เป้าหมายและ/หรือผลของการศึกษา ก็คือภาวะพ้นไปจากความทุกข์ แต่โดยที่ความพ้นทุกข์นั้นเป็นผลอันเกิดจากโลกทัศน์หรือความรู้ในการอธิบายโลกตามการรับรู้ของตน ดังนั้น อาจพิจารณาเป้าหมายและ/หรือผลของการศึกษาในลักษณะของความรู้ได้ ในการปฏิบัติเพื่อการเรียนรู้หรือในการศึกษานั้นเกิดความรู้ได้หลายลักษณะ อาจแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม (กรมการศาสนา 2525 : 29 : 48-49) ดังนี้

1. ความรู้ขั้นรู้จัก (ญาติปริญา) เป็นผลมาจากการกำหนดรู้ตามสภาพหรือลักษณะพอให้แยกสิ่งนั้นออกจากสิ่งอื่น ๆ ได้ เช่น รู้ว่านี่คือ เวทนา เวทนา มีลักษณะเสวยอารมณ์

2. ความรู้ขั้นพิจารณาเห็นลักษณะร่วม (ตริณปริญา) ในที่นี้หมายถึงเอา ความรู้ที่ได้จากการกำหนดรู้สามัญลักษณะ คือ พิจารณาเห็นลึกลงไปกว่าลักษณะเฉพาะของสิ่งที่พิจารณานั้น ๆ ลงไปเห็นลักษณะ อันจะเป็นลักษณะร่วมของสิ่งนั้นกับสิ่งอื่น คือ ความไม่เที่ยงแท้ถาวร เป็นทุกข์อยู่ในสภาพทนทานได้ยาก และไม่ใช่ว่าตนดังที่เราให้ความหมายไว้

3. ความรู้ขั้นพิจารณาละได้ (ปหานปริญา) ในที่นี้หมายถึงเอาความรู้ที่ได้จากความรู้ชัดสามัญลักษณะ จนละความยินดียินร้ายในสิ่งที่พิจารณานั้นได้จากความรู้ในข้อ 2 เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะร่วมแล้ว อาจเกิดความเบื่อหน่าย แต่ความรู้ในขั้นพิจารณาละได้นี้ เป็นความรู้ชัดจนวางเฉยได้เพราะละความกำหนดหมายรู้ว่าสังขารเที่ยง ละความกำหนดหมายรู้ว่าสังขารเป็นตัวตน เป็นต้นไป

ความรู้ทั้ง 3 ลักษณะดังกล่าวนี้หมายถึงเอา ความรู้ที่ได้จากการพิจารณาขั้นที่ 5 จะเป็นการพิจารณาที่ละสิ่งหรือหลายสิ่งก็ได้ โดยทั่วไปแล้ว เมื่อมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งใด มนุษย์ก็จะไม่สามารถแยกตนเองออกจากความเกี่ยวข้องนั้น เช่น เมื่อ นาย ก. เกลียด นาย ข. นาย ก. รู้แต่เพียงว่าตนเองเกลียด นาย ข. หรือนาย ข. ทำให้ตนเกลียด ความรู้เช่นนี้ไม่ใช่เป้าหมายของการศึกษาอย่างพระพุทธศาสนา และขณะนี้ นาย ก. ก็ไม่รู้ว่าความเกลียดนั้นเป็นแต่เพียงความรู้สึกที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ ทั้ง นาย ก. ก็ไม่รู้ลึกต่อไปว่า ความเป็นนาย ข. ที่ตนเกลียดนั้น เป็น ข. ตามที่ตนรับรู้เท่านั้น

เป้าหมายและ/หรือผลการศึกษา 4 มิติ

ถ้าพิจารณาการศึกษาในแง่การพัฒนาบุคคลให้เจริญขึ้นในด้านต่าง ๆ อาจจำแนกเป้าหมายของการศึกษาได้เป็น 4 ประการด้วยกัน (กรมการศาสนา 2525 : 20 : 237) ดังนี้

1. การพัฒนาทางกาย (ภาวิตกายโย) หมายถึง พัฒนาความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางกายภาพ มีคำอธิบายเรื่องนี้หลายนัย แต่นัยที่ชัดเจนกว่าเพื่อน คือการสำรวมในการรับรู้ทางประสาทสัมผัส (อินทรีย์สังวร) ทั้ง 6 ในขณะที่ประสบสิ่งเร้า (อารมณ์) ต่าง ๆ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และความคิด ไม่ให้ถูกรบกวนด้วยความยินดียินร้าย ตลอดไปจนถึงเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการบริโภคปัจจัย 4 คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม เสนาสนะ ยารักษาโรค เป็นการฝึกให้รู้จักกินอยู่แต่พอดี เพื่อให้มีกำลังยังชีวิต ให้สามารถพัฒนาด้านอื่น ๆ ต่อไป มิใช่กินอยู่เพื่อความมัวเมา เพื่อความยึดติด

2. การพัฒนาทางความประพฤติ (ภาวิตศีลโย) หมายถึง พัฒนาความสัมพันธ์ทางสังคม การพัฒนานี้มองได้ 2 แง่ แง่ที่หนึ่ง เป็นการพัฒนากษะทางความประพฤติตามข้อตกลงที่รู้ร่วมกัน ที่ทำให้สังคมมีความสงบสุข ทำให้คนมีสภาพแวดล้อมอำนวยแก่การฝึกอบรมด้านอื่น ๆ ด้วย แง่ที่สอง เป็นการพัฒนาความสามารถในการควบคุมทางกาย วาจา ให้อยู่ในขอบเขตของความถูกต้องตรงตามเป้าหมาย ส่งผลให้จิตของผู้ฝึกอบรมนี้โปร่งเบาอิมใจเป็นพื้น ทำให้สงบได้ง่าย เป็นพื้นฐานของการพัฒนาทางจิตต่อไป

3. การพัฒนาทางจิต (ภาวิตจิตโต) คือ การพัฒนาการทำงานของจิตให้จดจ่ออยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งเพียงสิ่งเดียว ได้แก่ การฝึกบำเพ็ญสมาธิ หรือสมถภาวนา หรือเจริญสมณะ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ฝึกให้จิตสงบจากนิวรณ์ เป็นความสงบอย่างมีคุณภาพสำหรับพัฒนาทางปัญญาต่อไป

4. การพัฒนาทางปัญญา (ภาวิตปัญญา) คือ การพัฒนาความเข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริง ทำให้จิตหลุดพ้นจากความไม่รู้และความยินดียินร้ายที่ว่ามีตามเป็นจริงนั้น หมายถึง รู้คุณลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตนของตน หรือไม่เป็นไปตามปรารถนาของใครนั่นเอง กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ขจัดอคติที่พิจารณาสิ่งทั้งหลายอย่าเอนเอียง

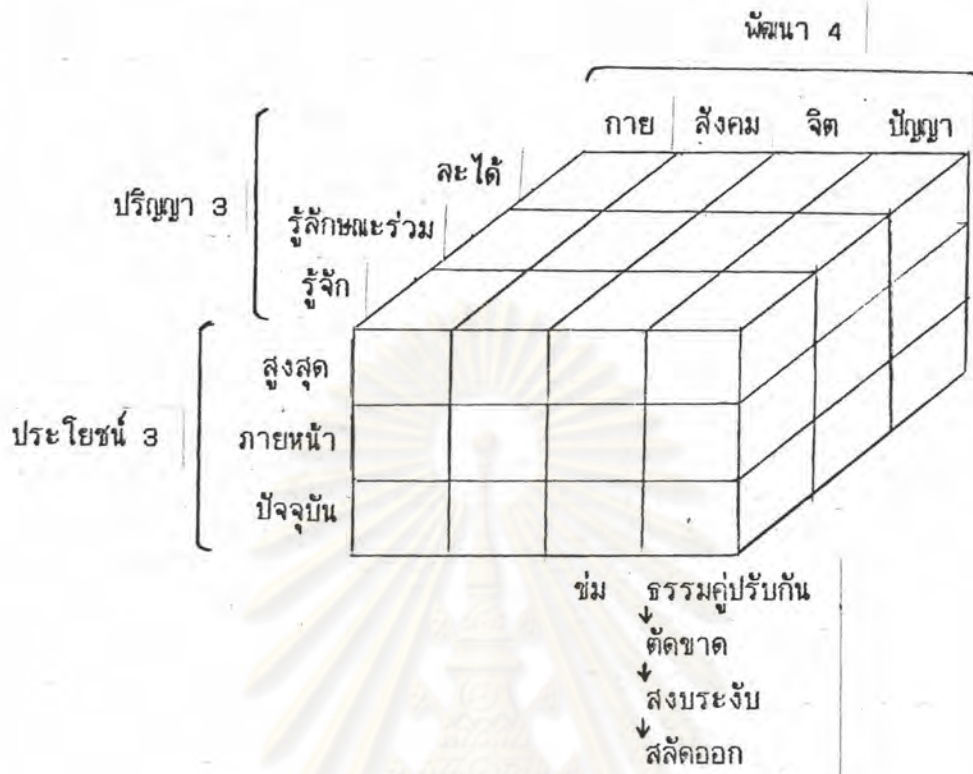
การจำแนกเป้าหมายและ/หรือผลการศึกษตามแนวนี ทำให้มองเห็นกิจกรรมทางการศึกษามากกว่าสองแนวแรก ทำให้เห็นว่าการศึกษาในพระพุทธศาสนาต้องมีกิจกรรมที่ฝึกอบรม (ทำให้พัฒนา) ทางกาย สังคม ทางจิต และทางปัญญา เมื่อผสมผสานกับการแบ่งตามสองแนวทางแรกอาจกล่าวได้ว่า ในแง่การแก้ปัญหาหรือความผันทุกซ์นั้น การศึกษาช่วยให้แก้ปัญหาสามระดับ คือ เป้าหมาย เพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่เห็น ๆ กันอยู่ เป้าหมายเพื่อแก้ปัญหาชีวิตโดยเด็ดขาด ในการแก้ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับความรู้ด้วยการแบ่งตามแนวนี ทำให้เห็นกิจกรรมของการศึกษา นอกจากนี้ ความรู้ที่ได้อาจแบ่งได้อีกแนวทางหนึ่งเป็นรู้จัก รู้ลักษณะร่วม และรู้ชั้นพิจารณาละได้ ความรู้ชั้นนี้เป็นขั้นเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม ซึ่งสูงกว่าสองขั้นแรกที่เป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงความคิดและทัศนคติ การแบ่งตามแนวนี ทำให้เห็นระดับของความรู้ที่เป็นผลของการศึกษา ถ้าพิจารณาในแง่การพัฒนาคุณภาพของชีวิต ยิ่งพัฒนาคุณภาพชีวิตได้เท่าไร ก็ยิ่งผันทุกซ์ได้เท่านั้น การพัฒนาคุณภาพชีวิตอาจแยกได้เป็นการพัฒนาทางกาย พัฒนาทางความประพฤติ การพัฒนาทางจิต และการพัฒนาทางปัญญา การแบ่งเช่นนี้ทำให้เห็นมิติของมนุษย์ที่จะต้องได้รับการพัฒนา นอกจากนี้อาจพิจารณาเป้าหมายเพื่อผันทุกซ์ดังกล่าวว่าผันด้วยการปฏิบัติอย่างไร อาจแบ่งได้เป็น ผันด้วยการชมไว้ ผันด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน ผันด้วยการตัดขาด ผันด้วยความสงบระงับ และผันด้วยการสลัดออก การแบ่งเช่นนี้ทำให้เห็นกิจกรรมทางการศึกษา

ท่านผู้รู้ต่าง ๆ ลงความเห็นกันว่าประโยชน์ 3 ดังกล่าวแล้วข้างต้น น่าจะเป็นเป้าหมายของการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา ดังพุทธพจน์ว่า พระองค์แสดงธรรมเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย แต่ถ้าพิจารณากันอย่างจริงจังแล้วจะเห็นว่าเป้าหมายนี้เป็นเป้าหมายของการประกาศศาสนา ซึ่งกล่าวไว้เป็นเป้าหมายสุดท้าย คือ ผันทุกซ์ในสามระดับแห่งการดำเนินชีวิต อีกทั้งยังกล่าวไว้กว้าง ๆ ครั้นนำมากล่าวอ้างเป็นเป้าหมายของการศึกษาจึงทำให้มองไม่เห็นสิ่งที่ต้องกระทำในกระบวนการศึกษา ดังนั้น การวิเคราะห์เป้าหมายการศึกษาที่พิจารณาจากระดับของปัญญาและมิติของมนุษย์ที่ต้องพัฒนาจะทำให้มองเห็นชัดกว่า ดังจะเห็นได้ว่าการที่มนุษย์เข้าสู่ภาวะผันทุกซ์ได้นั้น ต้องอาศัยการเปลี่ยนแปลงทางปัญญาจากระดับหนึ่งไปสู่ระดับหนึ่ง ในการเปลี่ยนแปลงทางปัญญาแต่ละระดับนั้น จะทำให้ที่ท่าของการดำเนินชีวิตเปลี่ยนไป ภาวะทุกซ์

ที่ประสพยอมเปลี่ยนไปด้วย ในกรณีนี้จะเห็นว่า ถ้าสร้างปัญญาให้เกิดขึ้น ก็ทำให้บรรลุปเป้าหมายอย่างประโยชน์ 3 ได้ จึงพิจารณาได้ว่าเป้าหมายการศึกษาในพระพุทธศาสนา ได้แก่ การสร้างปัญญา และเป้าหมายสูงสุดเมื่อพิจารณาตามเกณฑ์นี้ก็คือ การมีปัญญาถึงขั้นละสาเหตุแห่งทุกข์ได้ นี่ชี้ให้เห็นว่าการศึกษาในพระพุทธศาสนาไม่ยุติเพียงแต่ความรู้ความเข้าใจ แต่การศึกษาในพระพุทธศาสนานั้นต้องสามารถปรับพฤติกรรมของมนุษย์ได้ ทั้งนี้ โดยผ่านกระบวนการทางปัญญา ถ้าพิจารณาปัญญาดังกล่าวจากแหล่งกำเนิด ก็ทำให้เห็นกิจกรรมที่ผู้ศึกษาต้องทำ คือ การฟัง (อ่าน) - เสวนา การปฏิบัติ และการภาวนา อย่างไรก็ตาม การศึกษาเพื่อบรรลุประโยชน์ 3 นั้น น่าจะเป็นระดับภาวนามยปัญญา ถ้าพิจารณาจากมิติในการพัฒนามนุษย์ก็จะทำให้มองเห็นว่า พระพุทธศาสนานั้นพัฒนามนุษย์ทั้งทางสังคม ทางกาย ทางจิต และทางปัญญา ทั้งนี้ อาจแสดงได้ดังแผนภูมิต่อไปนี้

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนภูมิ 18 | การจำแนกเป้าหมายและ/หรือผลการศึกษาในลักษณะต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนา

กิจกรรมทางการศึกษา

การฝึกอบรมขัดเกลาทั้ง 3 มิติ ข้างต้น กำหนดเป็นกิจกรรมทางการศึกษา (เสขปฏิบัติ) เพื่อบรรลิวิชชาหรือปัญญา ผู้ที่ต้องศึกษาในที่นี้หมายถึง โสดาบันบุคคล สกทาคามิบุคคล และอนาคามิบุคคล อาจกำหนดหยาบ ๆ ว่า กิจกรรมทางการศึกษา คือ การปฏิบัติในชีวิตประจำวัน การฟัง-เสวนา และการภาวนา แต่ถ้าแจกแจงเป็นลำดับกิจกรรมให้ละเอียดลงไป กิจกรรมทางการศึกษาจะมี 6 ประการ ดังข้อความต่อไปนี้

"แม้ข้อที่อริยสาวกเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลนี้ ก็เป็นจรณะของเธออีกประการหนึ่ง แม้ข้อที่อริยสาวกเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ก็เป็นจรณะของเธอประการหนึ่ง แม้ข้อที่อริยสาวกเป็นผู้รู้ประมาณ

ในโทษนะ ก็เป็นจรรยาของเธอประการหนึ่ง แม้ข้อที่อริยสาวกเป็นผู้ประกอบความเพียรเครื่องต้นนี้ ก็เป็นจรรยาของเธอประการหนึ่ง แม้ข้อที่อริยสาวกเป็นผู้ประกอบด้วย สัมปยุตธรรม 7 ประการนี้ ก็เป็นจรรยาของเธอประการหนึ่ง แม้ข้อที่อริยสาวกเป็นผู้ได้ฌานทั้ง 4 อันเป็นธรรมอาศัยซึ่งจิตอันยิ่ง เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในกัมมวิสัยธรรม ตามความปรารถนา เป็นผู้ได้โดยไม้อุตสาห ไม่ลำบากนี้ ก็เป็นจรรยาของเธอประการหนึ่ง"

(กรมการศาสนา 2525 : 13 : 28)

จรรยาหรือข้อปฏิบัติของผู้ศึกษา 6 ประการนี้ ปรากฏในหลายชื่อต่าง-กรรมต่างวาระ เช่น เสขปฏิปทา ความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสิกขาและสาธิต การศึกษาและการปฏิบัติเป็นขั้นตอน (กรมการศาสนา 2525 : 13 : 239-244) เป็นต้น ในทุกชื่อทุกแห่งมีใจความตรงกันคือมุ่งให้กิจกรรมของผู้ศึกษาว่าต้องกระทำ อะไรบ้าง โดยทั่วไปกิจกรรมนี้เรียงลำดับด้วย คือ เริ่มจาก 1) ความถึงพร้อมด้วยศีล (ศีลสัมปทา) 2) คัมภรองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย 3) ประมาณในการบริโภค 4) ประกอบความเพียรเครื่องต้น 5) ประกอบด้วยสัมปยุตธรรม 6) ปฏิบัติเพื่อบรรลุฌาน 4 ถ้าจำแนกเป็นกิจกรรมย่อยลงไปอีกจะได้ 15 ประการ เรียกว่า จรรยา 15 มีการกระจายและจัดหมวดหมู่ ดังนี้

- ความถึงพร้อมด้วยศีล (ศีลสัมปทา) 1 ประการ
- การคัมภรองในทวารอินทรีย์ทั้งหลาย รู้ประมาณในการบริโภค ประกอบความเพียรเครื่องต้น รวม 3 ประการ เรียกว่า อปณตธรรม
- สัมปยุตธรรม ประกอบด้วย ความมีศรัทธา หิริ โอตตปเปะ พหุสุต ปรารภความเพียร สติ ปัญญา รวม 7 ประการ
- ฌาน 4 ประกอบด้วย ปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน และ จตุตถฌาน รวม 4 ประการ

ในที่นี้จะกล่าวถึงกิจกรรมแต่ละประการโดยสังเขป ดังนี้

1. ความถึงพร้อมด้วยศีล คือ ประพฤติถูกต้องถึงสาม ส้ารวม ในพระปาติโมกข์ มีมารยาทเรียบร้อย ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย

ถ้าพิจารณาตามนี้ ก็จะยิ่งชี้เฉพาะว่าการปฏิบัตินี้หมายถึงเอาผู้ศึกษาที่เป็นโสดาบันบุคคลขึ้นไป หรือถ้าหย่อนลงมาก็คงหมายถึง ผู้ที่ละชีวิตอย่างฆราวาสบรรพชาเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาแล้ว ความถึงพร้อมด้วยศีลนี้จัดเป็นฐานล่างสุดของกระบวนการศึกษา ดังพุทธพจน์ที่ว่า

"เมื่อได้บุคคลที่ควรฝึกแล้ว... (ก็จะ) แนะนำให้รักษาศีล
สำรวมด้วยปาฏิโมกข์

สังวร ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร"

(กรมการศาสนา 2525 : 14 : 63)

ความหมายตามข้อความนี้ก็ คือ การปฏิบัติที่เรียกว่า ความถึงพร้อมด้วยศีล นั้น หมายถึงงดเว้นการเบียดเบียนผู้อื่นด้วยกาย วาจา ประพฤติตนอยู่ในพระวินัยที่พระพุทธเจ้าบัญญัติไว้ ปฏิบัติตนอย่างมีมารยาทที่ยอมรับในสมัย ระมัดระวังตนแม้การละเมิดนั้นจะมีโทษเพียงเล็กน้อย กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ปฏิบัติตามสิกขาบทต่าง ๆ โดยเคร่งครัด ไม่ประมาทว่า สิกขาบทนี้มีโทษน้อยยกเว้นได้ เช่น การพูดเพ้อเจ้อโดยหลงลืม เพราะไม่ได้กำหนดรู้การพูดนั้น ผู้ศึกษาในลำดับนี้ต้องสำนึกกว่าเป็นโทษ แม้จะไม่มีผลเสียหายร้ายแรง แต่ก็ทำให้จิตใจฟุ้งซ่าน ทำให้ปฏิบัติธรรมขั้นสูง ๆ ขึ้นไปได้ยากขึ้น ศีลในที่นี้จึงหมายถึงเอาสิกขาบทของภิกษุ และสิกขาบทของภิกษุณี

2. คัมครองทวารอินทรีย์ หรืออินทรีย์สังวร หมายถึง การสำรวมอินทรีย์ คือ ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำใจเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทรีย์ทั้ง 6 ในขั้นนี้เป็นการควบคุมการรับรู้เมื่อติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เป็นการควบคุมภายในต่อจากการควบคุมในข้อ 1 ซึ่งเป็นการควบคุมตามกฎเกณฑ์หรือมาตรฐานภายนอก การควบคุมที่วางนี้โดยสาระแล้วเป็นการระมัดระวังในขณะที่ตาเห็นรูป จมูกได้กลิ่น ลิ้นลิ้มรส หูได้ยินเสียง กายได้สัมผัส และใจคิดสิ่งต่าง ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือพร้อมกันหลาย ๆ อย่างก็ได้ โดยระมัดระวังไม่ให้หมายรู้หรือยึดถือเป็นสาระไม่ว่าโดยการตีความเอาจากลักษณะทั่วไปหรือลักษณะเฉพาะ เพราะถ้าไม่ระมัดระวังแล้วถ้าหมายรู้เอาว่าเป็นตัวตน ก็จะเพลินใจไปตามความชอบความชังก็จะทำให้ความดีใจ เสียใจครอบงำจิตใจเอาได้ ที่ต้องระมัดระวังก็เพราะว่าผู้ศึกษายังไม่รู้แจ้งวิชา

การระมัดระวังนี้อาจทำได้โดยตั้งสติกำหนดรู้อารมณ์ แล้วนำหลักการที่ช่วยไม่ให้ไม่
เพลอตัวดังกล่าว (กรมการศาสนา 2525 : 14 : 63) หลักการสำคัญใน
กิจกรรมนี้คือ ไม่ถือนิมิต ไม่ถืออนุพยัญชนะ (กรมการศาสนา 13 : 23-24)

3. ประมาณในการบริโภค คือ รู้จักพิจารณาในการรับประทาน
อาหารว่า เพื่อหล่อเลี้ยงร่างกายใช้ทำกิจกรรมให้ชีวิตผาสุก มิใช่เพื่อสนองนันท
มัวเมา (กรมการศาสนา 13 : 24) เช่น คะเนในการบริโภคอาหารให้พอ
เหมาะพอควรแก่ฐานะของผู้ศึกษา แล้วผู้บริโภคเพื่อให้ได้ประโยชน์ที่เป็นคุณค่าแท้
ไม่ใช่ประโยชน์จากค่านิยมหรือคุณค่าเทียม การประมาณในการบริโภคเช่นนี้ ทำ
ให้การยึดติดในการบริโภคลดลง จิตใจก็สงบขึ้นในการแสวงหาสิ่งบริโภคการศึกษา
ก็จะเป็นไปด้วยดี อีกทั้งยังป้องกันไม่ให้ความไม่สบายกายต่าง ๆ เช่น ความหิว
ที่เกิดขึ้น (ความไม่ประมาณในการบริโภค ทำให้แสวงหาแต่อาหารที่ตนชอบ และ
ไม่บริโภคอาหารที่ตนไม่ชอบ) ผู้ศึกษาก็จะมีวิถีชีวิตแห่งการศึกษาได้อย่างสบาย
(กรมการศาสนา 2525 : 14 : 63)

4. ประกอบความเพียรเครื่องตื่นหรือการหมั่นประกอบความตื่น
ไม่เห็นแก่ตน คือ ขยัน หมั่นเพียร ตื่นตัวอยู่เป็นนิจ ขำระจิตมิให้มีนิรทนต์ กิจกรรม
นี้พระพุทธเจ้าแนะนำให้เดินจงกรมและทำสมาธิอย่างสม่ำเสมอ การเดินจงกรม
และนั่งสมาธินั้นทำในกลางวัน หัวค่ำ (ปฐมยาม) และรุ่งสาง (ปัจฉิมยาม)
ส่วนช่วงดึก (มัชฌิมยาม) ให้นอน สิวไสยา โดยกำหนดเวลาลุกขึ้น การกระทำ
เหล่านี้เพื่อให้จิตใจปลอดจากความกังวล หรือธรรมชาติที่รบกวนจิตใจให้ตั้งมั่นอยู่
ไม่ได้ ธรรมชาติเหล่านี้ได้แก่ ความคิดคำนึงถึงสิ่งหรือเหตุการณ์ที่ตนพึงพอใจ
ความมุ่งร้าย ความง่วงเหงาเซื่องซึม ความหดหู่ใจ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ
(กรมการศาสนา 2525 : 14 : 63-64 ; 13 : 24)

5. ประกอบด้วยลัทธิปริสธรรม หรือคุณสมบัติของคนดี กิจกรรม
การศึกษานี้ค่อนข้างไปทางกิจกรรมทางปัญญา เป็นเรื่องของการเรียนรู้เรื่องราว
หลักการ การโต้แย้งทางความคิด การประเมินค่าเพื่อปรับพฤติกรรมของคน
ลัทธิปริสธรรม 7 นี้ ประกอบไปด้วย ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ พหุสุตระ ความเพียร
อันปรารภแล้ว มีสติมั่นคง และปัญญา ดังนี้

5.1 มีศรัทธา (กรมการศาสนา 2525 : 13 : 24)
หมายถึง ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล ในที่นี้ ถือว่าเป็นกิจกรรมการศึกษา
ทางใจ คือ น้อมใจเชื่อในเรื่องราวต่อไปนี้

ก. เชื่อกรรม คือ น้อมใจเชื่อกฎแห่งกรรม เชื่อ
ว่าผลที่ต้องการนั้นสำเร็จได้ด้วยการกระทำ มิใช่ด้วยการอ้อนวอนหรืออนนคอยโชค

ข. เชื่อวิบาก คือ น้อมใจเชื่อผลของกรรม เชื่อ
ว่ากรรมที่ทำแล้วต้องมีผล เชื่อว่าผลที่ปรากฏอยู่นี้ต้องมีเหตุ ผลดีย่อมเกิดจาก
กรรมดี ผลชั่วเกิดจากกรรมชั่ว

ค. เชื่อความเป็นสัตว์มีกรรมเป็นของของตน
น้อมใจเชื่อว่าแต่ละคนเป็นเจ้าของ จะต้องรับผิดชอบเสวยวิบากเป็นไปตามกรรม
ของตน

ง. เชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มั่นใจใน
พระพุทธเจ้าว่าทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ทรงพระคุณทั้ง 9 ประการ ตรัสธรรม
บัญญัติวินัยไว้ด้วยดี

โดยเนื้อหาแล้ว การศึกษาที่เป็นการน้อมใจให้มีศรัทธานั้น มีนัยหมายถึง
เชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าเพียงประการเดียวก็ครอบคลุมความมีศรัทธาใน
สามข้อแรกแล้ว ด้วยเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงสอนกฎแห่งกรรม ซึ่งแสดงกรรม-
วิบากของสัตว์ (ซึ่งหมายถึงมนุษย์) ดังนั้น ถ้าน้อมใจเชื่อมั่นในพระพุทธเจ้าว่า
ตรัสรู้ในสิ่งที่ถูกต้อง เป็นความจริง ฯลฯ ก็เป็นอันเท่ากับมีศรัทธาในเรื่องของ
กรรม ขยายความเชื่อดังกล่าวนี้ออกไปเป็น ความเชื่อว่า ทานที่ให้แล้วมีผล
การบูชาพระรัตนตรัยมีผล การบวงสรวงมีผล ผลวิบากของกรรมดีกรรมชั่ว
ทั้งหลายมีอยู่ โลกนี้มีอยู่ โลกหน้ามีอยู่ มารดามีคุณ บิดามีคุณ สัตว์ผู้จืดและ
ปฏิสนธิมีอยู่ สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ รุย็ิงเห็นจริงประจักษ์ซึ่งโลกนี้และ
โลกหน้าด้วยตนเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ทั่วกัน มีอยู่ในโลกนี้ และความเชื่อ
เช่นนี้จัดว่าเป็นสัมมาทิฐิ ที่เรียกว่า กัมบัลลสกตาฉานา หรือกัมบัลลสกตาปัญญา
ในพระพุทธศาสนา (กรมการศาสนา 2525 : 35 : 399)

5.2 มีหิริ หมายถึง ปลูกฝังทัศนคติในเรื่องความละอาย
ต่อการทำความชั่ว หิรินี้เป็นธรรมฝ่ายขาวคู่กับโอตตปปะ เป็นธรรมคุ้มครองโลก
โลกในที่นี้เป็นโลกตามสมมติหรือตามบัญญัติ มีคำอธิบายว่า หิริและโอตตปปะนี้ช่วย

คุ้มครองโลกอยู่ โลกจึงบัญญัติคำว่ามารดา น้ำ ป่า ภรรยา ของครู โลกจึงไม่ล่าสอน กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ผู้ศึกษาพึงปลุกฝังทัศนคติที่ละเอียดรอบคอบก็จะทำให้มีใจมั่นคงขึ้นในการประพฤติตนตามสิ่งที่ชื่อว่าดีตามบัญญัติ ทำให้มนุษย์มีวิถีการดำเนินชีวิตแตกต่างไปจากสัตว์เดียดฉาน (กรมการศาสนา 2525 : 20 : 49 ; 25 : 190-191)

5.3 มีโอดตัดปะ หมายถึง ความกลัวบาป ความเกรงกลัวต่อความชั่ว ทั้งทางกาย วาจา และใจ (กรมการศาสนา 2525 : 13 : 25) คือปลุกฝังทัศนคติแก่ตนให้เกรงกลัวต่อความชั่ว โอดตัดปะนี้ประกอบด้วยหิริ เป็นธรรมคุ้มครองโลกดังกล่าวแล้ว ในข้อ 3.2 หิริและโอดตัดปะมองคู่คล้ายกัน แต่ต่างกันอยู่บ้าง คือ หิริเป็นความรู้สึกไม่นับถือตนเอง ถ้าจะต้องทำความชั่วเข้า หรือเมื่อทำเข้าแล้วก็อาย และประณามตนเอง ส่วนโอดตัดปะนั้นเป็นความกลัวต่อผลของความชั่ว เช่น กลัวว่ามีคนจับได้ กลัวความชั่วที่เปรียบเหมือนมลทินมาแปดเปื้อนตัว เป็นต้น ความรู้สึกอย่างหิริและโอดตัดปะนี้จะช่วยกันชวนาให้คนละเว้นการกระทำในสิ่งที่โลกบัญญัติว่าเป็นความชั้ว กิจกรรมการศึกษาในส่วนของหิริและโอดตัดปะนี้ก็คือ ปลุกฝังความอายและความเกรงกลัวดังกล่าวลงในตน

5.4 เป็นพหูสูต ได้แก่ การประกอบความหมั่นเรียนสਾਰทฤษฎี เพื่อให้ตนเป็นผู้คงแก่เรียน คือเป็นผู้มีคุณสมบัติ (กรมการศาสนา 2525 : 13 : 25 ; 22 : 129) ดังนี้

- พหุสตา คือ พังมาก ศึกษาเล่าเรียนมามาก
- ฐตา คือ จับหลักหรือสාරได้ ทรงจำความไว้แม่นยำ
- วจสา ปริจิตา คือท่องบ่นหรือพูดอยู่เสมอจนคล่องแคล่วจัดเจน
- มนसानุเปกษิตา คือ เฟื่องชื่นใจ หรือใสนึกคิดพิจารณาจนเจนใจ นึกถึงครึ่งใดก็ปรากฏเหมือนสว่างเห็น เพราะได้ใคร่ครวญพิจารณาอยู่แล้ว เป็นเนืองนิตย์
- ทิฏฐิยา สุปฏิวิทธา คือขบได้ด้วยทฤษฎีอย่างลึกซึ้ง

เมื่อพบปัญหาตามทฤษฎีก็แทงตลอดได้ ทั้งในส่วน
 เนื้อความและเหตุผล เห็นทะลุปรุโปร่ง
 การศึกษาในส่วนนี้ทำได้โดย การฟังธรรม สนทนาธรรม
 มาก ๆ และหมั่นคิดพิจารณาในสิ่งที่ได้เล่าเรียนนั้น จนรู้แจ้งแทงตลอด

5.5 มีความเพียรอันปรารถแล้ว ได้แก่ การลงมือทำความ
 เพียรพยายามในกิจการอันตั้งใจไว้อย่างจริงจัง ไม่ทอดธุระ มั่นคง เสมอต้น
 เสมอปลาย (กรมการศาสนา 2525 : 13 : 25) ในเรื่องของการศึกษานี้
 ความเพียรอันปรารถแล้ว หมายถึง ความเพียร 4 ประการ ต่อไปนี้

- ลังวรปธาน เพียรระวังหรือเพียรปิดกั้น ยับยั้ง
 บาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น
- ปธานปธาน เพียรละหรือกำจัดบาปอกุศลธรรมที่
 เกิดขึ้นแล้ว
- ภวานापธาน เพียรเจริญหรือก่อให้เกิดซึ่งกุศล-
 ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ให้เกิดขึ้น
- อนุรักษนาปธาน เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว
 ให้ตั้งมั่น และให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบุลย์

กิจกรรมการศึกษาในข้อนี้ก็คือ พยายามระวังและกำจัดตัดหา
 และอกุศลธรรมในกลุ่มนี้ไม่ให้มีขึ้นหรือที่มีขึ้นแล้วให้หมดไป และพยายามทำให้
 มรรคผลนิพพานและธรรมในกลุ่มนี้ให้มีขึ้นและเพิ่มขึ้นจนสมบูรณ์ (กรมการศาสนา
 2525 : 21 : 96)

5.6 มีสติ ได้แก่ การสร้างความสำนึกพร้อมอยู่ในการ
 ดำเนินชีวิต ไม่ให้บาปอกุศลครอบงำใจได้ (กรมการศาสนา 2525 : 11 :
 264 ; 434 : 310 ; 35 : 305) ทำให้ความทรงจำแม่นยำ (กรมการ-
 ศาสนา 2525 : 13 : 25) กิจกรรมการศึกษานี้ คือ การเจริญสติปัญญา

5.7 มีปัญญา ได้แก่ การสร้างความรู้ชัดในสภาวะของ
 สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เช่น เห็นความเกิดและความดับ เมื่อรู้ชัดก็กำจัด
 บาปอกุศลที่นอนเนื่องอยู่ในใจได้ ทำให้พ้นทุกข์โดยชอบ (กรมการศาสนา

2525 : 13 : 25) กิจกรรมการศึกษานี้ คือการเจริญสติปฏิฐาน

6. ปฏิบัติเพื่อบรรลุฌาน 4 กิจกรรมอย่างฌาน 4 นี้ ไม่ใช่ เป็นกิจกรรมที่มีผลโดยตรงทางการศึกษา หรือให้พ้นทุกข์ แต่ที่จัดให้เป็นกิจกรรม การศึกษาก็เพราะการบำเพ็ญฌาน 4 นี้ ให้ผลเปลี่ยนคุณภาพของจิตใจให้เกิด ความสุขชั้นระดับหนึ่งที่ไม่ขึ้นกับการปรนเปรอตนเองด้วยสิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งกามคุณ ฌาน 4 เกิดจากการทำสมาธิด้วยวิธีใดก็ตามจนบรรลุฌานระดับต่าง ๆ ที่มี ลักษณะดังต่อไปนี้

6.1 ผู้ศึกษาทำสมาธิจนสงบจากความฟุ้งซ่านด้วยความ ปราศรณารมณ์ที่ชอบใจ และความคิดอ่านที่เบียดเบียนต่าง ๆ (สังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรม) บรรลุปฐมฌาน มีความคิดตรึกที่ปักใจลงจำเพาะเรื่อง (วิตก) ความคิดตรองใคร่ครวญในเรื่องที่ปักใจลงแล้วนั้น (วิจารณ์) ความปลาบปล้ำมอ้มใจ (ปีติ และสุข) ที่เกิดจากความสงบ และความแน่วแน่ใน อารมณ์เดียว (เอกัคคตา)

6.2 เป็นลำดับที่จิตสงบขึ้นไปเป็นทุติยฌาน มีความผ่องใส ของจิตเพิ่มขึ้นโดยความคิดตรึกตรองในอารมณ์ที่ทำสมาธินั้นระงับไป เหลือแต่ ความปลาบปล้ำมอ้มใจ (ปีติ และสุข) ที่เกิดจากสมาธิอยู่ และความแน่วแน่ใน อารมณ์เดียว (เอกัคคตา)

6.3 ความสงบเพิ่มขึ้นเป็นตติยฌาน ความปลาบปล้ำมอ้ม ระงับ ไป เหลือความสุข (เสวยสุขด้วยกาย) และความเป็นกลางของใจ (อุเบกขา) ที่ทำให้สติบริสุทธิ์จากความชอบชัง เป็นต้น

6.4 ความสงบเพิ่มขึ้น เป็น จตุตถฌาน ละทุกข์และดับ โสมนัสโทมนัสที่มีอยู่ก่อนได้ มีอุเบกขาที่เป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ เป็นคุณภาพ ของจิตแต่เพียงลักษณะเดียว (เอกัคคตา)

(กรมการศาสนา 2525 : 12 : 52-53)

การบำเพ็ญฌานนี้มีลักษณะอื่น ๆ อีก แต่ที่ถือว่าเป็นกิจกรรมทาง การศึกษานั้น หมายถึงเฉพาะฌาน 4 เท่านั้น ด้วยเหตุที่เมื่อทำสมาธิได้ถึงฌาน 4 ก็จะมีจิตที่มีความไวพอที่จะจับหรือพิจารณาปรากฏการณ์ต่าง ๆ ได้อย่าง ปราศจากอคติ อันได้แก่ พิจารณากาย เวทนา จิต และธรรมชาติที่มีลักษณะ

เกิดดับอยู่ ตัวงาน 4 นั้น ไม่ทำให้เกิดปัญหาตัดกิเลสได้ แต่งาน 4 เป็น การพัฒนาคุณภาพเครื่องมือในการเฝ้าสังเกตปรากฏการณ์ได้ตรงตามความเป็นจริง เครื่องมือที่ว่านี้ ได้แก่ ตัวจิต ซึ่งเป็นเจ้าการแห่งการรับรู้ปรากฏการณ์ต่าง ๆ นั้นเอง

ที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นกิจกรรมการศึกษาที่จำแนกให้เห็นอย่างค่อนข้าง จะ เป็นไปตามลำดับขั้นตอนการฝึก อย่างไรก็ตาม มีบางกิจกรรมที่เหลื่อมล้ำกันอยู่ หรือต้องกระทำไปพร้อม ๆ กัน บางกิจกรรมปฏิบัติไปแล้วล้มกลางคัน ต้องตั้งต้น ฝึกใหม่จนวุฒิกวาระพร้อม การทำกิจกรรมเริ่มต้นที่ความถึงพร้อมด้วยศีล อันเป็น การปฏิบัติตามข้อกำหนดจากภายนอก แต่ถ้าปฏิบัติได้จริง จะมีผลช่วยในการ สාරวมระวังหรือสร้างสติในการรับรู้หรือการดำเนินชีวิต สตินี้เป็นพื้นฐานสำหรับ ศึกษาในลำดับถัดไป คือ เมื่อมีศีล สාරวมด้วยปาติโมกขสังวร ถึงพร้อมด้วย อาจารย์และโคจร (การปฏิบัติตามสิกขาบท 227 ตลอดจนการมีมารยาทอย่าง นักบวช) ก็เริ่มศึกษาด้วยการสාරวมอินทรีย์ คือ สාරวมในการรับรู้ไม่ให้ยึดถือ ตามความหมายตามสมมติไม่ว่าในแง่ใดก็ตาม ทำให้ความตั้งใจเสียใจ (อภิขณา และโทมนัส) ครอบงำไม่ได้ มองด้วยสายตาของผู้อื่นอาจมองไม่เห็นว่าการ สාරวมอินทรีย์ และความถึงพร้อมด้วยศีลนั้นแตกต่างกัน แต่สำหรับผู้ศึกษา เองจะพบว่ามันต่างกันตรงที่การปฏิบัติเพื่อถึงพร้อมด้วยศีล อาศัยข้อกำหนดจาก ภายนอกเป็นหลักยึดในการปฏิบัติ เมื่อปฏิบัติได้ก็มีผลให้การแสดงออกเพื่อโต้ตอบ สถานการณ์เป็นไปอย่างเอื้อต่อการศึกษา การนี้ย่อมพัฒนาสติของผู้ศึกษาถึงระดับ ที่ใช้สාරวมอินทรีย์ได้ เป็นการควบคุมคุณภาพของสิ่งรับเข้า การสාරวมอินทรีย์ จะช่วยพัฒนาสติของผู้ศึกษาให้สามารถก้าวเข้าสู่การศึกษาลำดับถัดไป คือ การประมาทในการบริโภคกิจกรรมการศึกษานี้ละเอียดย่ออันยิ่งขึ้น ไม่ใช่เพียง ควบคุมการแสดงออก หรือเลือกรับเข้าดังการศึกษาในสองลำดับแรก แต่ยัง เพิ่มเติมการทำความเข้าใจ สิ่งที่สำคัญต่อชีวิตในส่วนที่เป็นคุณค่าแท้ คือ การสร้างสำนึกในการบริโภคอาหารว่า เพื่อให้ร่างกายดำรงอยู่ จะได้ศึกษา ต่อไปให้พ้นทุกข์ ไม่ใช่เพื่ออร่อย เป็นต้น เมื่อศึกษาขั้นนี้ได้แล้วก็เริ่มเข้าสู่ การฝึกสติโดยตรง คือ การเดินจงกรม การนั่งสมาธิตามวิธีที่เหมาะสมแก่ ความโน้มเอียงของนิสัยใจคอ นี่เป็นการฝึกเฉพาะเวลา ที่เข้มข้นขึ้นไปอีกก็คือ ทำความรู้สึกตัวหรือฝึกสติในทุกอิริยาบถในการดำเนินชีวิต แม้อิริยาบถเล็กน้อย เช่น คู้แขน เหยียดแขน หรือแม้แต่ยามที่เข้าใจว่าไม่ได้กระทำอะไร เช่น

ในยามหนึ่ง หรือช่วงหยุดของการพูด ถ้าศึกษาได้ถึงขั้นนี้ก็ละจากหมู่คณะได้ และผู้ศึกษาถึงระดับนี้ก็มักต้องการปลีกตัวออกจากหมู่คณะและภาระอันเนื่องด้วยหมู่คณะ เพื่อจะได้มีเวลาและบรรยากาศในการฝึกสติมากขึ้น ผู้ศึกษาจะทำสมาธิมากขึ้นด้วย วิธีที่เริ่มต้นไว้แล้ว สติที่เพิ่มขึ้นตามลำดับจะช่วยแยกผู้ศึกษา ออกจากการเป็นผู้โลดเต้นอยู่ในปรากฏการณ์ที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องกับ ออกมาเป็น ผู้ดู หรือผู้เฝ้าสังเกตปรากฏการณ์ ในขั้นนี้การศึกษาเป็นกระบวนการภายใน ทั้งหมด เริ่มครบองค์มรรค ในส่วนศีลนั้นไม่ต้องกล่าวถึงอีก ต่อไปจะละนิเวศ 5 ได้ บรรลุฐาน 4 สภาพจิตตอนนี้ ละความยินดียินดีร้ายได้ทุกชนิด เหลือแต่สภาพที่เป็นกลาง ซึ่งถือว่ามีสติบริสุทธิ์ เป็นสภาพจิตที่เหมาะสมแก่การพิจารณา สภาวะไตรลักษณ์ ในกระบวนการดำเนินชีวิตในแง่มุมต่าง ๆ เช่น การเกิดดับของลมหายใจ ที่เป็นปรากฏการณ์สามัญ เป็นไปในทุกชีวิต เป็นอันมีสติบริสุทธิ์ จากความยินดียินดีร้ายต่าง ๆ มีจิตเป็นอุเบกขา ตัดค้นหาและมิจฉภาปฏิฐานได้ ในการพิจารณาท่านองนี้ ในขั้นสรุปรวบยอดได้แก่ การพิจารณาอริยสังขารรู้ชัดตามความเป็นจริงว่านี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี่เป็นการพิจารณาที่ตัวสัง ในปรากฏการณ์เดียวกันนี้ ถ้าพิจารณาที่ตัวสังขารที่ติดอยู่ในจิตใจ โดยที่เมื่อมนุษย์เกี่ยวข้องกับโลกอย่างไรไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงแต่ละครั้งนั้นได้สะสมสิ่งที่ผิดเหล่านั้นประทับลงในจิตของตนอีกด้วย สิ่งหมักดองจิตใจนี้ เรียกว่า อาสวะ ถ้าพิจารณาในแง่นี้ก็เป็นการพิจารณาให้รู้ชัดว่า นี่อาสวะ นี่อาสวะสมุทัย นี่อาสวะนิโรธ นี่อาสวะนิโรธคามินีปฏิปทา

ถึงตรงนี้เป็นอันว่า กิจกรรมการศึกษาได้สิ้นสุดลง ผู้ศึกษาเป็นอันไม่ต้องศึกษาอีกต่อไปถึงความตกลงใจ (ได้) ว่า พระผู้มีพระภาคเป็นพระอรหันต์ สัมมาสัมพุทธเจ้า พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว เนื่องจากตนเองปฏิบัติได้ผลผ่านมาแล้วทั้งสิ้น (กรมการศาสนา 2525 : 14 : 62-65 ; 12 : 240-244)

เมื่อพิจารณาเช่นนี้จะเห็นว่า กิจกรรมการศึกษาเริ่มต้นจากอาการที่ เกี่ยวข้องกับโลกภายนอกโลกเข้าไปสู่โลกภายในตามลำดับ และถ้ากล่าวเป็นภาพรวมก็อาจกล่าวได้ว่าการศึกษาในพระพุทธศาสนาก็คือ การฝึกสตินั่นเอง ยามที่ สติมีน้อยและไม่มั่นคงก็ฝึกโดยผ่านระบบการดำเนินชีวิตส่วนที่หยาบที่เห็นได้ชัด กำหนดรู้ได้ง่าย เมื่อมีสติมากขึ้นก็กำหนดรู้ในระบบการดำเนินชีวิตที่ละเอียด

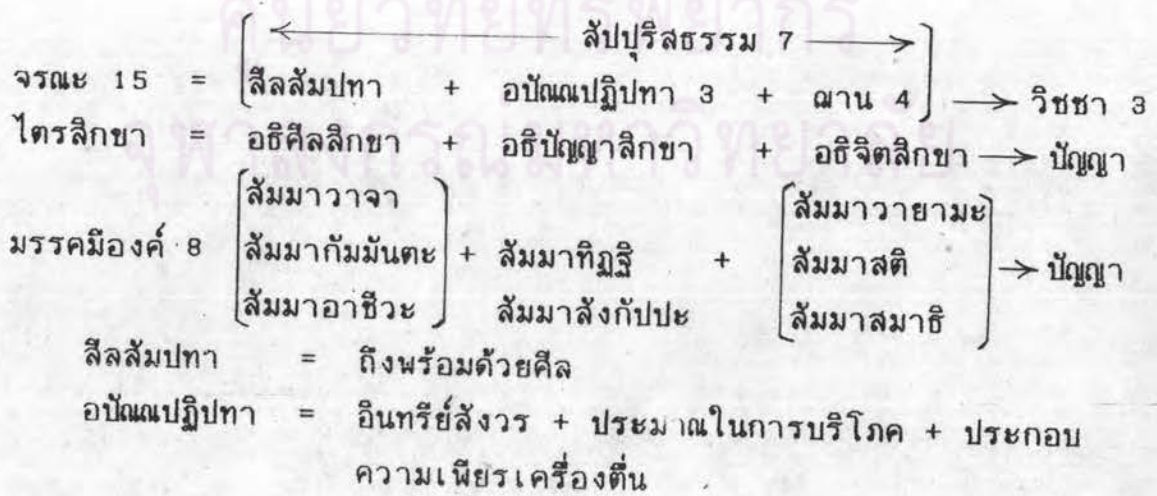
ลงไป เช่น กำหนดรู้ความคิดอ่านของตนเอง ถ้ากล่าวเช่นนี้ก็เหมือนกับว่า กิจกรรมการศึกษาเน้นเฉพาะความถึงพร้อมด้วยศีล การสำรวมอินทรีย์ การประมาณในการบริโภค การหมั่นประกอบความดี และฉาน 4 ส่วน สัปปริสขธรรม 7 นั้น ดูจะขาดหายไป แต่ที่แท้แล้วสัปปริสขธรรม 7 เป็นส่วนหนึ่ง ที่ทำหน้าที่กำหนดกรอบทฤษฎีประสานกำกับกิจกรรมการศึกษาอื่น ๆ โดยที่ตัวมันเองก็มีกิจกรรมการศึกษาเพื่อการนั้น กล่าวง่าย ๆ ก็คือ ทุกกิจกรรมในชีวิตล้วน แต่เป็นการศึกษา เช่น การคิดถึง การฝึกสติด้วยวิธีต่าง ๆ การสนทนาธรรม การตั้งใจทำความเพียร การกำหนดรู้ การละ (ตัดหา) การทำให้แจ้ง การทำให้มี (มรรคมีองค์ 8) เหล่านี้ เป็นต้น

ถ้าเทียบเคียงกับไตรสิกขา จะเห็นว่าพอจะจัดได้ว่า ความถึงพร้อม ด้วยศีลนั้น ได้แก่ อธิศีลสิกขา การสำรวมอินทรีย์ การประมาณในการบริโภค การหมั่นประกอบความดีเป็นอธิจิตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา เช่นเดียวกับ สัปปริสขธรรม 7 ส่วนฉาน 4 นั้น เป็นอธิจิตสิกขา เฉพาะสัปปริสขธรรม 7 นั้น ค่อนข้างจะครบวงจรของการสร้างปัญญา โดยเริ่มตั้งแต่ปัญญาที่ช่วยให้รู้ทฤษฎีที่ ถูกต้อง คือมีศรัทธาที่เป็นความน้อมใจเชื่อ อันนำไปสู่ศึกษาทำกิจกรรมการศึกษา อื่น ๆ สุดท้ายผู้ศึกษาก็ศึกษาเพื่อสร้างปัญญาสูงสุดที่เป็นความรู้ชัดตามความ- เป็นจริง

กิจกรรมการศึกษาที่กล่าวแล้วทั้งหมดนี้ ดูคล้ายกันว่าปฏิบัติเป็นขั้น ๆ เป็นเรื่อง ๆ ไป ดังกล่าวแล้วข้างต้น เช่น ถึงพร้อมด้วยศีล ก็สำรวมอินทรีย์ แต่ในความเป็นจริงแล้ว การศึกษาที่เกิดขึ้นไม่ได้เป็นเช่นนั้น กิจกรรมการศึกษาก็ทำไปพร้อม ๆ กันได้ เช่น สมาทานสิกขาบท และสำรวมอินทรีย์ สนทนาธรรม แต่ผู้ศึกษาจะทำกิจกรรมอะไรได้แค่ไหนขึ้นอยู่กับภาวะของผู้ศึกษาเอง เช่น ถ้ายังไม่ถึงพร้อมด้วยศีลแล้ว ผู้ศึกษาจะทำสมาธิได้ยาก ถ้ายังฝึกสติในระดับ พื้นฐานได้ไม่ดีพอ การปลีกตัวไปอยู่ป่าหรือที่วิเวกก็ไม่สำเร็จ ดังเคยมีภิกษุใน ครั้งพุทธกาลบางพวกขอพุดชานุญาตไปทำกรรมฐานในป่า ไม่ได้รับการอนุญาต แต่ก็ไป ปรากฏว่าเกิดความหวาดกลัวในความสงัดของป่า ต้องกลับมาศึกษาใน วัดดังเดิม กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ย้อนกลับมาศึกษาภายใต้การควบคุมดูแลของ ผู้รู้ เช่น อุปัชฌาย์อาจารย์

ในการกระทำถึงกิจกรรมการศึกษาหนึ่ง ๆ อาจจำแนกการเปลี่ยนแปลงภายในตัวผู้เรียนได้อย่างมรรคม็องค์ 8 คือ เมื่อผู้ศึกษาประสบหรือเกี่ยวข้องกับโลกไม่ว่าทางใด จะเป็นการรู้เห็น หรือคิด ย่อมต้องผ่านกระบวนการบางประการจนถึงการตัดสินใจแสดง (พฤติกรรม) อะไรบางอย่างที่คิดว่าเหมาะสมที่สุด กระบวนการดังกล่าวนี้ประกอบด้วย กรอบทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง เจตนาในการกระทำ ความมีสติกำกับ ความพยายาม เหล่านี้เป็นต้น พระพุทธศาสนาสอนอธิบายว่า ธรรมชาติทั้งมวลแบ่งได้เป็นกุศลธรรม และอกุศลธรรม ในการเกี่ยวข้องกับโลกครั้งหนึ่ง ๆ บุคคลจะเกี่ยวข้องอย่างกุศลธรรมก็ได้หรืออย่างอกุศลธรรมก็ได้ สำหรับผู้ที่เคยได้รับฟังธรรมในพระพุทธศาสนา ดังเช่นผู้ศึกษาย่อมต้องปฏิบัติกุศลธรรม นั่นก็เท่ากับว่าได้ละอกุศลธรรมไปโดยปริยาย ด้วยเหตุที่ทั้งสองเป็นธรรมชาติที่ต่างกัน ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า ในการกระทำกิจกรรมการศึกษาหนึ่ง ๆ ก็เป็นการปฏิบัติมรรคม็องค์ 8 เพียงแต่สัดส่วนของแต่ละองค์ยังไม่สมดุลย์นัก เช่น ในการสมათานสิกขาบท เพื่อให้ถึงพร้อมด้วยศีลนั้น อาจเน้นที่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ส่วนมรรคอีกห้าองค์ ที่เป็นมติทางปัญญาและมติทางจิต อาจมีเพียงพอประมาณ พอที่จะประคองศีลนั้นให้สมบูรณ์ และก็ด้วยกิจกรรมทางการศึกษาตามลำดับ สมาธิและปัญญาก็จะเพิ่มขึ้น ยิ่งปฏิบัติทางการศึกษามาก องค์ทั้ง 8 ของมรรคก็ยิ่งบูรณาการเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และมีความสมดุลในแต่ละองค์มรรคยิ่งขึ้น

แผนภูมิ 19 การเทียบเคียงกิจกรรมในการศึกษา (จรรยา 15) ไตรสิกขา และมรรคม็องค์ 8

สี่ปฐิสธรรม 7 = ศรัทธา หิริ โอตตปปะ นหุสฺสตร ปรรวภความเพียร มีสติ
มีปัญญา

รวม สีสสัมปทา อปฺปนฺนปฏิปทา สี่ปฐิสธรรม 7 และฉาน 4 เรียกว่า
จรณะ 15

ทั้งจรณะ 15 ไตรสิกขา และมรรคมืองค์ 8 ต่างก็เป็นระบบของ
การศึกษาในพระพุทธศาสนา แต่แจกแจงด้วยจุดเน้นต่างกัน มรรคมืองค์ 8 นั้น
มุ่งอธิบายว่ากระบวนการศึกษาของมนุษย์นั้นจะต้องประกอบด้วยมิติต่าง ๆ 8 มิติ
เริ่มด้วยความเปลี่ยนแปลงทางปัญญา คือมีสัมมาทิฏฐิ (อาจจะเป็นระดับศรัทธา
ในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า) สัมมาทิฏฐินี้ก็จะผลักดันให้การตั้งเจตนา
การกระทำ เป็นไปในทางขจรระดับปัญญา เป็นต้น ในขณะที่ไตรสิกขามุ่งอธิบาย
ว่า ถ้าจะทำให้กระบวนการศึกษาเกิดขึ้นอย่างมรรคมืองค์ 8 นั้น ต้องศึกษา
เป็น 3 ทางใหญ่ ๆ เริ่มจากที่ปฏิบัติง่ายไปหายาก คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา
อธิปัญญาสิกขา ส่วนจรณะ 15 นั้น มุ่งแสดงว่าผู้ศึกษาต้องทำกิจกรรมอะไรบ้าง
มีขั้นตอนอย่างไร ทั้งสามระบบนี้ลงตัวตรงกันที่เป็นระบบที่สร้างปัญญา ภายใน
ระบบเองก็ลงตัวตรงกับตรงที่มีสามส่วนประกอบกัน คือ ส่วนที่เป็นการทำกร
หรือเจตนาทำการ คือ ส่วนที่เป็นศีล ส่วนที่เป็นความมั่นคงหรือหลักเพื่อทำการ
คือ ส่วนที่เป็นสมาธิ ส่วนที่เป็นกรอบทฤษฎีเพื่ออธิบายปรากฏการณ์และการ
ทำการ คือ ส่วนที่เป็นปัญญา

นอกจากจะพิจารณากิจกรรมการศึกษาอย่างจรณะ 15 แล้ว ยังอาจ
พิจารณาอย่างปัญญา 3 ได้ด้วย พระพุทธศาสนาแบ่งปัญญาตามกิจกรรมต้นเหตุ
เป็น 3 ประการ (กรมการศาสนา 2525 : 35 : 395) คือ

1. ปัญญาอันเกิดแต่การฟัง (สุตมยปัญญา)
2. ปัญญาอันเกิดแต่การไตร่ตรอง (จินตามยปัญญา)
3. ปัญญาอันเกิดแต่การปฏิบัติ (ภาวนามยปัญญา)

จากการแบ่งปัญญาเช่นนี้ ทำให้มองเห็นกิจกรรมการศึกษาว่ามี
อย่างน้อย 3 ประการ คือ 1) การฟังหรือการรับจากภายนอก 2) การ
ไตร่ตรองหรือการนำความรู้ที่ได้รับจากภายนอกนั้นมาพิจารณาด้วยเหตุผล
หรือกรอบทฤษฎีที่ตนมีอยู่ และ 3) การปฏิบัติจริงหรือการสอบทานความรู้
โดยสาระแล้วกิจกรรมการศึกษาทั้ง 3 นี้ ล้วนแต่ปรากฏอยู่ในจรณะ 15

อยู่แล้ว เช่น ความถึงพร้อมด้วยศีล การสำรวมอินทรีย์ ฌาน สติปัญญา เหล่านี้เป็นการปฏิบัติ ซึ่งก่อนหน้าจะต้องได้รับความรู้ที่เป็นเชิงทฤษฎี คือ ได้ฟัง ได้คิดมาก่อนนั่นเอง อีกส่วนหนึ่งให้เห็นชัดว่าเป็นกิจกรรมการฟังและคิด คือพหูสูตร ในขณะที่การปฏิบัติศีลทางกาย วาจา นั้น สัมพันธ์กับองค์ประกอบ ภายในที่เด่น ๆ เช่น ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ สติ การปรารภความเพียร องค์ประกอบเหล่านี้ผลักดันให้เกิดศีลในใจก่อน คือ วีรตเจตสิกนั่นเอง กิจกรรม การศึกษาส่วนนี้จึงเป็น การน้อมใจลงด้วยศรัทธา การระคองความเพียร เป็นต้น อย่างไรก็ตาม จรรยา 15 นี้ ยังมีประเด็นที่อภิปรายขยายต่อไปได้ ในที่นี้จะอภิปรายในประเด็นของความถึงพร้อมด้วยศีล การฝึกสติ และการเจริญ ปัญญา เพื่อให้เห็นกิจกรรมการศึกษาให้ชัดเจนขึ้น

ความถึงพร้อมด้วยศีลระดับต่าง ๆ

ความถึงพร้อมด้วยศีลนี้ จัดเข้าได้เป็นอริศีลสิกขา (กรมการศาสนา 2525 : 20 : 225) โดยเป็นการควบคุมพฤติกรรมทางกาย วาจา ด้วย กฎเกณฑ์จากภายนอก (ส่วนนี้เรียกว่า ศีล ก็ได้) และด้วยเจตนาที่ตั้งมั่นอยู่ ภายใน ในอันที่จะออกจากกาม ในอันที่จะไม่พยาบาท และในอันที่จะไม่ เบียดเบียน การปฏิบัติตนอย่างถึงพร้อมด้วยศีลนี้มีผลทั้งต่อผู้ปฏิบัติเองและต่อ สังคม แม้ว่าความถึงพร้อมด้วยศีลนี้จะหมายเอาการศึกษาในสิกขาบท 227 และ 311 แต่จริง ๆ แล้วยังมีการปฏิบัติตามสิกขาบทอีก 2 ระดับ ที่อาจกล่าว ได้ว่าเป็นการศึกษาที่พัฒนาตัวผู้ศึกษาตามลำดับ ได้แก่ สิกขาบท 5 และสิกขาบท 10 กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การพัฒนาตนเองด้วยการศึกษาในส่วนนี้เป็นการ ปฏิบัติตามสิกขาบทตามความพร้อม ความพร้อมที่ว่านี้หมายถึง อธิษาศัย ระดับ การครองชีพ ระดับเป้าหมายที่ประสงค์จะบรรลุเมื่อมีความพร้อมถึงระดับก็ ปฏิบัติตามสิกขาบทที่ละเอียดยิ่ง ๆ ขึ้นไปตามลำดับ จนถึงพร้อมด้วยศีลในที่สุด ความถึงพร้อมด้วยศีลนี้จะช่วยให้ทำกิจกรรมการศึกษาอื่น ๆ ได้ง่ายเข้า ในที่นี้ จะกล่าวถึงสิกขาบทระดับต่าง ๆ คือ สิกขาบท 5 สิกขาบท 10 สิกขาบท 227 สิกขาบท 311 โดยสังเขป ดังนี้

1.1 สิกขาบท 5 เป็นข้อปฏิบัติทางการศึกษาที่หยาบที่สุดใน บรรดาข้อปฏิบัติชุดนี้ โดยที่ครอบคลุมเฉพาะพฤติกรรมใหญ่ ๆ เท่านั้น สิกขาบท 5 นี้ เหมาะสำหรับผู้เริ่มต้น ผู้ที่ยังอยู่ในชีวิตครองเรือน (กรมการศาสนา 2525 : 22 : 182-183 ; 11 : 196) สิกขาบท 5 นี้ จะเป็นพื้นฐานของ

ลักษณะที่ประณีตยิ่งขึ้น ลักษณะ 5 มีดังนี้

ก. ละปาณาติบาต เว้นขาดจากการตัดรอนชีวิต วาง
ที่ผิด วางศีลตรา มีความละเอียดใจ (ถ้าละปาณาติบาต) กอปรด้วยความ-
เมตตา ใฝ่ใจช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ปวงสัตว์โลก

ข. ละอกินนาทาน เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งที่เขา
มิได้ให้ ไม่ยึดถือทรัพย์สินอุปกรณ์อย่างใด ๆ ของผู้อื่น ไม่ว่าจะ เป็นของที่อยู่ใน
บ้าน หรือในป่า ซึ่งเขามิได้ให้ (ด้วยอาการ) อย่างขโมย

ค. ละกาเมสุมิฉฉาจาร เว้นขาดจากการประพฤตินิด
ในกามทั้งหลาย ไม่ล่วงละเมิดในสตรี ผู้ที่มีมารดาภิเษก ผู้ที่บิดาภิเษก ผู้ที่
พี่น้องชายภิเษก ผู้ที่พี่น้องหญิงภิเษก ผู้ที่ญาติภิเษก ผู้ที่ธรรมภิเษก (เช่น
กฎหมายคุ้มครอง) หญิงมีสามี หญิงหวงห้าม หรือแม้แต่หญิงที่หมั้นแล้ว

ง. ละมุสาวาท เว้นขาดจากการพูดเท็จ เมื่ออยู่ใน
สภา ในที่ประชุม อยู่ท่ามกลางญาติ ท่ามกลางชุมชน ท่ามกลางราชสกุล
ถูกเขาอ้างตัวชักเป็นพยาน ต้องกล่าวตรงความจริง ไม่เป็นผู้กล่าวเท็จทั้ง ๆ
ที่รู้ ไม่ว่าจะเพราะเหตุแห่งตนเอง หรือเพราะเหตุแห่งคนอื่น หรือเพราะเห็น
แก่อำภิสัยใด ๆ

ลักษณะที่ห้านี้หมายคลุมไปถึง การเว้นขาดจากการพูดส่อเสียด การพูด
หยาบค้าย การพูดเพื่อเจ้า โดยบัญญัติการฝีกอบรมขัดเกล้าว่า

เว้นขาดจากวาจาส่อเสียด (ปิสุณาวาจา) ไม่เป็นคนที่ยังความข้างนี้
แล้วเอาไปบอกข้างโน้น เพื่อทำลายคนฝ่ายนี้ หรือฟังความข้างโน้นแล้วเอา
มาบอกข้างนี้ เพื่อทำร้ายคนฝ่ายนี้ (แต่) เป็นผู้สมานคนที่แตกร้างกัน ส่งเสริม
คนที่สมัคสมานกัน ชอบสามัคคี ยินดีในสามัคคี ชอบกล่าวถ้อยคำให้คน
สามัคคีกัน

เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้า หรือพูดพล่อย ๆ (สัมผัปปลาปะ) พูด
ถูกกาล พูดคำจริง พูดเป็นเนื้อถ้อยกระตือรือร้นอย่างมีประโยชน์ (อรรถ)
พูดเป็นหลักการ (ธรรม) พูดเป็นวินัย กล่าววาจาเป็นหลักฐาน มีที่อ้างอิง
มีกำหนดขอบเขต ประกอบด้วยประโยชน์โดยกาลอันควร

จ. ละสุราเมรยมีชชปมาทภูฐานา เว้นขาดจากน้ำเมา (สุรา) และของหมักดอง (เมรย) อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เว้นจากสิ่งเสนาหิตให้โทษ

ทั้ง 5 ข้อนี้ เป็นข้อปฏิบัติในการฝึกอบรมตน (โดยเฉพาะในบาลีชั้นเดิมใช้คำว่า สิกขาบท 5 บ้าง ธรรม 5 บ้าง แต่ในชั้นหลังใช้คำว่า เบญจศีล จึงมีการกล่าวถึงเบญจธรรมว่า เป็นธรรมเกื้อกูลต่อการรักษาศีล) ผู้ที่ฝึกอบรมตนอยู่ด้วยสิกขาบท 5 นี้ จะประสบความสำเร็จด้วยดีถ้ามีธรรมประจำใจ ระลึกไว้ในใจ หรือทำให้มีซึ่งธรรม 5 ประการ ดังนี้

1. เมตตาและกรุณา คือ ความรักใคร่ ปราบปรามให้มีความสุข ความเจริญและความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ธรรมนี้จะช่วยให้การละปาณาติบาตสำเร็จโดยง่าย

2. สัมมาอาชีวะ คือ การหาเลี้ยงชีวิตในทางสุจริต หรือหาเลี้ยงชีวิตโดยไม่เบียดเบียนผู้อื่น การระลึกหรือกระทำเช่นนี้จะทำให้การเว้นขาดจากการถือเอาสิ่งที่เขาไม่ได้ให้สำเร็จโดยง่าย

3. กามสังวร คือ ความสังวรในอันที่จะไม่ให้หลงไหลในรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ความสำรวมระวังรู้จักยับยั้งควบคุมตนในทางกามารมณ์ ความสังวรและสำรวมดังกล่าว ทำให้การเว้นขาดจากการประพฤตินิเวศนินรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส สำเร็จโดยง่าย

4. สัจจะ คือ ความสัตย์ ความซื่อตรง ทำให้การเว้นขาดจากการเบียดเบียนทางวาจา สำเร็จลงโดยง่าย

5. สติสัมปชัญญะ คือ ความระลึกได้และรู้ตัวอยู่เสมอ ได้แก่ การฝึกตนให้เป็นคนรู้จักยังคิด รู้ลึกตัวเสมอว่า สิ่งใดควรทำและไม่ควรทำ ระวังมิให้เป็นคนมัวเมาประมาท ธรรมข้อนี้สนับสนุนการเว้นขาดจากสุราเมรย อันเป็นที่ตั้งแห่งความปรารภณา

สิกขาบท 5 นี้ เป็นข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุเป้าหมายขั้นต่ำสุดในพระพุทธศาสนา คือ มีความสุขตามสมควรแก่สภาพในสังคมาภิมุขของตน เพียงแต่ทำให้สังคมนั้นมีการเบียดเบียนกันน้อยลง ในแง่การศึกษาจัดเข้าในกลุ่มศีลสิกขา เป็นการศึกษาโดยปฏิบัติทางกาย-วาจา ในแง่นี้ผู้ปฏิบัติจะได้รับความสุขที่เกิด

จากการไม่เบียดเบียน อันเป็นความสุขในระดับที่ประณีตกว่าการมีชีวิตอย่างเบียดเบียนกัน กล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือ โดยสภาพภายใน ผู้ปฏิบัติจะได้มีโอกาสสัมผัสกับความสงบของจิตใจอันได้จากการปฏิบัติสิกขาบท 5 อย่างตรงไปตรงมา การรับรู้สัมผัสนี้จะสร้างโลกทัศน์อย่างใหม่ที่ เป็นสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะในระดับที่ประณีตขึ้น โดยสภาพทักษะ การปฏิบัติสิกขาบท 5 จะสร้างความเคยชินให้สามารถศึกษา โดยการปฏิบัติขัดเกลาไปพฤติกรรมที่ละเอียดอ่อนยิ่งขึ้นไปได้

1.2 สิกขาบท 10 เป็นข้อปฏิบัติทางการศึกษาที่ขยายครอบคลุมพฤติกรรมละเอียดกว่าสิกขาบท 5 เป็นสิกขาบทสำหรับผู้ที่สละชีวิตครองเรือนแล้ว แต่ยังไม่สามารถหรือยังไม่มีความพร้อมที่จะศึกษาอย่างเข้มข้น ผู้ปฏิบัติในสิกขาบท 10 นี้ จะ ได้สัมผัสความสงบทางจิตใจที่ประณีตยิ่งขึ้น เพราะถอนความยึดติดในสิ่งแวดล้อมได้มากกว่าข้อปฏิบัติในสิกขาบท 5 เมื่อถอนความยึดติดได้มากขึ้น ความเป็นอิสระก็มากขึ้นด้วย สิกขาบทนี้พระพุทธองค์บัญญัติขึ้นเพื่อเป็นข้อศึกษาของสามเณรและสามเณรี แต่ไม่ห้ามสำหรับบุคคลทั่วไป (อุบาสก-อุบาสิกา) สิกขาบท 10 นี้ บัญญัติ 5 ข้อแรก ส่วนใหญ่ลงรอยเดียวกับสิกขาบท 5 และเพิ่มข้อ 6 - 10 (กรมการศาสนา 2525 : 4 : 138-139) ดังนี้

1. เว้นจากการทำสัตว์ที่มีชีวิตให้ตกลงไป
2. เว้นจากถือเอาพืชสดอันเจ้าของมิได้ให้
3. เว้นจากกรรมอันเป็นข้าศึกแก่พรหมจรรย์
4. เว้นจากการกล่าวเท็จ
5. เว้นจากการดื่มน้ำเมา คือ สุราและเมรัย อันเป็น

ที่ตั้งแห่งความประมาท

6. วิกาลโภชนา เว้นขาดจากการบริโภคอาหารในเวลาอันไม่ควรบริโภค (วิกาล ไม่ใช่กาล) ในที่นี้หมายถึงเอาตั้งแต่เที่ยงแล้ว ไปจนถึงรุ่งอรุณของวันใหม่ ข้อปฏิบัติข้อนี้ทำให้ตัดกังวล ความยึดติดในเรื่องอาหารไปได้มื่อหนึ่งต่อหนึ่งวัน

7. เว้นขาดจากการฟ้องร้อง ชับร้อง บรรเลงดนตรี ดูการละเล่นที่ต่อต้านการศึกษา (เป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์) สิกขาบทนี้เป็นข้อปฏิบัติที่มุ่งควบคุม กำจัดความยึดติดในเรื่องสนุกสนานที่ทำให้ความสามารถในการไตร่

ตรงความสามารถในการระลึกขลุ่ดลง หรือทำให้ความประมาทเพิ่มขึ้น

8. เว้นขาดจากการตัดทรงดอกไม้ ของหอมและเครื่องลูบไล้ ซึ่งใช้อย่างเครื่องประดับ ลิกขาบทนี้เป็นข้อปฏิบัติที่มุ่งควบคุม กำจัดความกังวล ความยึดติดในเรื่องของการตกแต่ง อันทำให้ระคะจวิตเพิ่มขึ้น

9. เว้นขาดจากที่นอนอันสูงใหญ่หรูหราฟุ่มเฟือย ในที่นี้หมายถึงที่นอนที่ทำให้หลงไหล มัวเมาในการนอน โดยที่การนอนเช่นนี้ไม่ใช่ "สีหไสยา" จัดว่าเป็นการนอนที่ก่อให้เกิดความประมาท เป็นอุปสรรคต่อการศึกษา การฝึกอบรมขัดเกลา

10. เว้นจากการรับทองและเงิน ทองและเงินในที่นี้หมายถึง สิ่งมีมูลค่าที่เป็นเครื่องมือในการแลกเปลี่ยนภายใต้ระบบเงินตรา ลิกขาบทนี้มุ่งควบคุมและกำจัดความโลภและการสะสม อันเป็นสมุหฐานกลุ่มเดียวกับการถือเอาของที่เขามิได้ให้ด้วยอาการแห่งขโมย

ในแง่ของการศึกษาแล้ว ลิกขาบท 10 นี้ เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้ผู้ปฏิบัติได้สัมผัสความสงบของจิตใจ ร่างกาย ความคิด อันได้จากการปฏิบัตินั้น และในขณะเดียวกันก็เป็นการเตรียมความพร้อมทุกด้านของผู้ปฏิบัติในการศึกษาในระดับต่อไป

1.3 ลิกขาบท 227 เป็นข้อปฏิบัติทางการศึกษา ที่ครอบคลุมพฤติกรรมของผู้ศึกษาละเอียดละออ โดยมุ่งหมายป้องกัน กำจัด พฤติกรรมที่เป็นอุปสรรคต่อการศึกษา ในขณะเดียวกันก็เป็นพื้นฐานของการศึกษาในมิติอื่น ๆ ต่อไป ลิกขาบท 227 นี้ เป็นชุดของข้อปฏิบัติเพื่อการศึกษาที่เข้มงวดกว่า ลิกขาบทอื่นที่กล่าวมาแล้ว มีบทลงโทษสำหรับผู้ละเมิดลิกขาบทเป็นรายชื่อ นอกจากนั้นการปฏิบัติ (สมาทาน) ลิกขาบทนี้ต้องปฏิบัติทั้งชุด จะเลือกปฏิบัติบางข้อทำนองเดียวกับศีล 5 (เบญจศีล - ลิกขาบท 5) ไม่ได้ โดยเหตุที่เชื่อว่าผู้ยอมรับปฏิบัติลิกขาบท 227 เป็นผู้มีวุฒิภาวะพอแล้ว ผู้สมาธิใจเหล่านี้จะรวมกลุ่มสังคมาเฉพาะ เพื่อความสะดวกในการปฏิบัติและรับผลของการปฏิบัตินี้ ลักษณะนี้เป็นการสร้างสังคมาใหม่ขึ้น แตกต่างไปจากสังคมาเดิมที่ตนละมา และเมื่อพิสูจน์ได้ว่าผู้ใดยังไม่มีวุฒิภาวะพอ ผู้นั้นก็ต้องออกจากภาวะและสังคมาเฉพาะนั้นไป อาจจะย้อนไปปฏิบัติลิกขาบทที่เป็นพื้นฐานกว่านี้ อย่างไรก็ตาม

เป็นอันว่าผู้นั้นขาดโอกาสที่จะศึกษาในระดับสูงขึ้นไป กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ขาดโอกาสที่จะบรรลุเป้าหมายสูงสุดของการศึกษาในพระพุทธศาสนา เพราะศีลสิกขาเป็นฐานของสิกขาอื่น ๆ เมื่อพัฒนาศีลสิกขาไม่ได้สูงสุดก็เป็นอันหมดโอกาสในการพัฒนาสิกขาอื่นให้สูงสุดเช่นกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เท่ากับหมดโอกาสในการพัฒนาวิภาวะของตนให้บรรลุเป้าหมายสูงสุดของการศึกษาในพระพุทธศาสนาไปโดยปริยาย

โดยสาระแล้ว ลิกขาบท 227 ครอบคลุมพฤติกรรมของมนุษย์เช่นเดียวกับลิกขาบท 5 คือ 1) เรื่องของการเบียดเบียนชีวิตผู้อื่น 2) เรื่องของการเบียดเบียนทรัพย์สินผู้อื่น 3) เรื่องของการเบียดเบียนสิ่งอันเป็นที่รักของผู้อื่น 4) เรื่องของการเบียดเบียนผู้อื่นด้วยวาจา และ 5) เรื่องของการเบียดเบียนสติสัมปชัญญะของตนเอง ทั้งนี้ โดยกระจายออกตามความหยาบหรือละเอียดของพฤติกรรม กาลเทศะที่พฤติกรรมนั้นปรากฏ ตลอดจนความหนักหรือเบาของผลแห่งพฤติกรรมนั้นทั้งต่อตัวเองและผู้อื่น ออกเป็น 227 ข้อปฏิบัติเพื่อความเข้าใจเรื่องนี้ ขอยกตัวอย่างดังนี้

ในกรณีที่เป็นการเบียดเบียนทรัพย์สินผู้อื่น สำหรับผู้สมทานลิกขาบท 5 หมายถึง เจตนาถว้นจากการถือเอาของที่เจ้าของไม่ได้ให้เท่านั้น แต่สำหรับผู้สมทานลิกขาบท 227 หรือ 311 เรื่องนี้มีรายละเอียดออกไปอีกคือ หมายรวมถึง การแสวงหาทรัพย์สินด้วยความโลภ ความโ้ออวด ไม่สมฐานะและบทบาทของตน เป็นที่เดือดร้อนรำคาญแก่ผู้พบเห็น เช่น กรณีพระชนิยะ ซึ่งว่านวยอยู่กับการสร้างกุฏิ สร้างแล้วรื้อ รื้อแล้วสร้างอยู่ถึงสามครั้ง ทุกครั้งอาศัยการปิดทบบาดหญ้าและพื่นจากคนหาบหญ้าบ้าง คนหาพื่นบ้าง ที่สุดไปขอไม้ของหลวงจากเจ้าพนักงานรักษาไม้ ซึ่งก็ได้ไม้มาจำนวนหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินและคนทั้งหลายจึงติเตียนเอาว่า เป็นผู้ไม่ละอาย ทุศีล หลอกหลวง ความทราบถึงพระพุทธเจ้า ชักถามได้ความจริงแล้ว ทรงติเตียนว่าการกระทำเช่นนั้นไม่เหมาะ ไม่สมควร ไม่ใช่กิจของสมณะ ฯลฯ จากนั้นทรงตรัสถึงโทษแห่งความเป็นคนเลียงยาก ความเป็นคนบารุงยาก ความเป็นคนมักมาก ความเกียจคร้าน ตรัสถึงคุณของความเป็นคนเลียงง่าย ความเป็นคนบารุงง่าย ความมักน้อย ความขัดเกลา การปรารภ ความเพียร แล้วทรงบัญญัติลิกขาบท โดยถือเอา

กรณีนี้เป็นเหตุ มีใจความว่า ภิกษุใด ถือเอาทรัพย์สินอันเจ้าของไม่ได้ให้ โดยส่วนแห่งความเป็นขโมย (ตามจำนวนทรัพย์สินที่ต่ำสุด เท่าที่พระราชกฤษฎีกาทั้งหลายจะลงโทษ) ภิกษุนั้นเป็นปาราชิก ชาติจากการเป็นภิกษุ (กรมการศาสนา 2525 : 1 : 238-242)

อีกตัวอย่างหนึ่ง ที่แสดงความครอบคลุมของสิกขาบท 227 ที่มีมากกว่า สิกขาบท 5 ตัวอย่างนี้แสดงถึง สิกขาบทที่ควบคุมการแสวงหาทรัพย์สินด้วยความโลภ ดังกรณีพระฉันทศรัยขอจีวรจากชาวบ้าน โดยอ้างเหตุถูกชิงจีวร ขอแล้วขออีก ได้จีวรเป็นอันมา ชาวบ้านมาคุยกันรู้ความ ก็พากันตีเตียน โปนทนาว่าทำไมพระสมณะเชื้อสายพระศากยบุตรจึงไม่สิ้นโทษ ขอจีวรไปอย่างกับจะเปิดร้านขายผ้า ฯลฯ ความทราบถึงพระพุทธเจ้า ทรงซักถามได้ความจริง จึงทรงแสดงคุณของการเป็นคนเลี้ยงง่าย ฯลฯ และบัญญัติสิกขาบทที่มีใจความว่า ภิกษุที่พอใจรับจีวรเกินกำหนดจากผู้มีโชญาติ เป็นนิสสัคคีย์ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (กรมการศาสนา 2525 : 1 : 46-48)

ในเรื่องของการศึกษาความโลภนี้ จะแสดงอีกตัวอย่างหนึ่ง ดังกรณีที่มือปฏิฆาทั้งสองคนจะถวายจีวรแก่พระอุปนันท พระอุปนันทได้แจ้งความประสงค์ให้ทั้งสองรวมเงินกันซื้อจีวรที่มีเนื้อผ้าดีชิ้นนี้แสดงถึงความโลภและเป็นการดำรงชีวิตไม่สมฐานะ ไม่เอื้อต่อเป้าหมายของชีวิตเช่นนั้น พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบท มีใจความว่า ภิกษุที่แนะนำให้อุปัฏฐากรวมเงินกันซื้อจีวรถวายโดยหมายจะให้ได้จีวรเนื้อดีชิ้น เป็นนิสสัคคีย์ (กรมการศาสนา 2525 : 22 : 57-59)

ตามที่นิยมนั้น แบ่งสิกขาบท 227 ตามความหนักเบาของโทษปรับเมื่อละเมิดสิกขาบท การกำหนดโทษปรับนั้นก็เพื่อเป็นมาตรฐานในการประเมินการฝึกอบรมและประเมินวุฒิภาวะไปพร้อมกัน ลักษณะของโทษปรับนั้นขึ้นอยู่กับว่าพฤติกรรมที่ละเมิดสิกขาบทนั้นขึ้นอยู่กับว่าพฤติกรรมที่ละเมิดสิกขาบทนั้นเป็นอุปสรรคชนิดใด และเป็นอุปสรรคที่รุนแรงเพียงใด ต่อกระบวนการศึกษา ดังตัวอย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น กรณีพฤติกรรมของพระชนิยะที่จัดเข้าระดับถือเอาของที่เจ้าของไม่ได้ให้

เพื่อให้บรรลุเป้าหมายในการบัญญัติสิกขาบทดังกล่าว โดยเฉพาะเพื่อสนับสนุนการศึกษาโดยการสังวร สාරวม ระวัง จึงกำหนดให้มีการทบทวนสิกขาบทดังกล่าวในการประชุมสมาชิกทุกกิ่งเดือน คือ วันขึ้นและแรม 15 ค่ำ โดยกำหนดให้ผู้ทรงจำวินัยได้ทั้งหมด เป็นที่ยอมรับของหมู่คณะนั้น เป็นผู้กล่าวทบทวนดัง ๆ สมาชิกอื่นของสังคมนั้นต้องเข้าประชุมและพิจารณาวินัยไปตามรายชื่ออย่างรอบคอบ พร้อมทั้งประเมินตนเองไปด้วยว่าเผลอตัวหรือความความระวังละเมิดสิกขาบทใดไป นี่เป็นขั้นตอนหนึ่งในการถือปฏิบัติศีลสิกขา

การศึกษาโดยสังวรระวังในศีลสิกขา เห็นได้จากระเบียบวิธีในการปลงอาบัติระดับต่าง ๆ ว่าทุกขั้นตอนในระเบียบวิธีปฏิบัติดังกล่าวต้องเื้อต่อความสังวร สාරวม ระวัง ทั้งสิ้น เช่น

1. ปาราชิก แปลว่า ผู้แพ้ต่อพระศาสนา หมายถึง แม้ในการต่อสู้กับบาปอกุศล จัดว่าขาดวุฒิภาวะสำหรับการศึกษาที่เข้มข้น ผู้ต้องอาบัตินี้ต้องขาดจากความเป็นภิกษุ

2. สังฆาทิเสส หมายถึง การละเมิดสิกขาบทที่เบากว่าปาราชิก ภิกษุผู้ต้องอาบัตินี้เข้าวินัยแก้ไขเป็น 2 กรณี คือ

2.1 ถ้าปกปิดอาบัติไว้ ต้องอยู่ปริวาสเท่าจำนวนที่ปกปิดไว้ก่อน แล้วจึงขอมานัตต์ จากนั้นก็อยู่มานัตต์ครบ 6 ราตรี เมื่ออยู่ครบแล้วขอออกอันภทต่อสงฆ์

2.2 ถ้าไม่ปกปิดอาบัติไว้ ไม่ต้องอยู่ปริวาส นอกนั้นเป็นเช่นเดียวกับ ข้อ 2.1

การกระทำดังข้อ 2.1 , 2.2 นี้ จัดเป็นฝักสติและถอนความยึดมั่นในตัวตนด้วย จากกิจกรรมที่ต้องอยู่อย่างเว้นจากการติดต่อกับผู้อื่นในการอยู่ปริวาสและมานัตต์ ซึ่งถ้ามีภิกษุอื่นพบ ต้องบอกเหตุที่ตนต้องอาบัติให้ภิกษุนั้นได้ทราบด้วย

3. ปาจิตตีย์ หมายถึง การละเมิดที่ทำให้กุศลธรรมตกไป เป็นอาบัติเบากว่า สังฆากิเลส คือไม่ถึงกับทำให้ขาดสติ แต่อาจทำให้ได้ชื่อว่าเป็นคนคร่ำคราย หรือเสียวกิริยา เป็นคนเลว เป็นต้น อาบัตินี้แยกวิธีแก้ไขเป็น 2 กรณี คือ

3.1 นิสลัคคิยาปาจิตตีย์ เป็นอาบัติที่ล่วงแล้ว แก้ไขด้วยการสลະสิ่งที่เป็นเหตุอาบัติ แล้วจึงแสดงอาบัติตก เช่น ลิกขาบทบัญญัติให้ภิกษุใช้จีวรเพียง 3 ผืน ถ้าได้เกินมา และถือกรรมสิทธิ์อยู่ไม่เกิน 10 ผืน เมื่อเกินผืนนั้นเป็นนิสลัคคิยต้องสลະออกก่อน แล้วแสดงอาบัติ (ต่อผู้อื่น) ก็แก้ไขได้

3.2 สุกฺกปาจิตตีย์ เป็นทำนองเดียวกันกับนิสลัคคิยาปาจิตตีย์ แต่ไม่มีสิ่งที่ต้องสลະออกอาบัตินี้ แก้ไขด้วยการแสดงอาบัตินั้น

4. ปาฏิเทสนิยะ จัดอยู่ในพวกอาบัติเบา เป็นเรื่องของความสำรวมในการรับสิ่งของที่เขาให้ด้วยศรัทธาโดยไม่เบียดเบียนผู้บริจาค ถ้าเผลอไปต้องอาบัติเข้า ก็แก้ไขด้วยการแสดงอาบัตินั้น

5. ทุกกฏ จัดอยู่ในพวกอาบัติเบา เป็นเรื่องของมารยาทต่าง ๆ เช่น ไม่เคี้ยวข้าวเสียงดัง ถ้าเผลอไปอาบัติเข้า ก็แก้ไขด้วยการแสดงอาบัตินั้น

1.4 ลิกขาบท 311 เป็นข้อปฏิบัติทางการศึกษา ที่ครอบคลุมพฤติกรรมของผู้ศึกษาในระดับและฐานะเดียวกับลิกขาบท 227 คือ เป็นชุดของข้อปฏิบัติเพื่อการศึกษาของผู้ที่ต้องการบรรลุเป้าหมายสูงสุดในพระพุทฺธศาสนา มีบทลงโทษสำหรับผู้ละเมิดลิกขาบทเป็นรายข้อ และต้องปฏิบัติทั้งชุด จะเลือกปฏิบัติบางข้อไม่ได้ ต่างกันแต่เพียงว่า ลิกขาบท 311 เป็นลิกขาบทสำหรับสตรี ในขณะที่ลิกขาบท 227 เป็นลิกขาบทสำหรับบุรุษ

โดยทั่วไปแล้ว บุคคลที่เริ่มมีความเชื่อ ความเห็น (ทิฏฐิ) และตั้งเจตน์จำนงที่ถูกต้องตามหลักพระพุทฺธศาสนา กัลยาณมิตรจะแนะนำให้ศึกษา โดยรับเอาลิกขาบท 5 มาปฏิบัติเป็นรายข้อตามความพร้อมเป็นรายบุคคล ครั้นความพร้อมสูงขึ้นก็รับเอาลิกขาบท 10 มาปฏิบัติ ครั้นความพร้อมสูงขึ้นอีก ต้องการบรรลุเป้าหมายที่สูงขึ้นไป ก็รับเอาลิกขาบท 227 มาปฏิบัติ (ถ้าเป็นชาย) หรือ

สิกขาบท 311 (ถ้าเป็นหญิง) สิกขาบท 5 นั้น ครอบคลุมพฤติกรรมใหญ่ ๆ ของมนุษย์ ส่วนสิกขาบทอื่นเป็นการขยายสิกขาบท 5 ให้ละเอียดขึ้น เปรียบเสมือน สิกขาบท 5 เป็นอวนตาห่าง ในขณะที่สิกขาบท 10 สิกขาบท 227 หรือ 311 เป็นอวนตาละเอียดขึ้นตามลำดับ อวนตาห่างย่อมดักปลาได้แต่ตัวโตกว่าตาข่าย ส่วนตัวเล็กกว่าก็หลุดลอดไปได้ ยิ่งอวนตาละเอียดขึ้นเท่าไร ก็ยิ่งดักปลาได้เท่านั้น ศิลสิกขาก็เช่นกัน มุ่งกำจัดพฤติกรรมที่เป็นอุปสรรคต่อการศึกษาและเอื้อต่อพฤติกรรมที่สนับสนุนและ/หรือเอื้อต่อบรรยากาศทางการศึกษา สิกขาบท 5 ก็กำจัดพฤติกรรมที่เป็นอุปสรรคต่อการศึกษาได้น้อยกว่าสิกขาบท 10 สิกขาบท 227 สิกขาบท 311 อย่างไรก็ตาม การจะรับสิกขาบทข้อใด ข้อใด มาปฏิบัตินั้น ขึ้นอยู่กับความพร้อมของแต่ละบุคคล

ศิลปสิกขาทุกระดับ ศึกษาด้วยวิธีเดียวกัน คือ สังวร สำรวม ระวัง ได้แก่ กิจกรรมที่นึกถึงสิกขาบทอยู่เสมอ คอยระวังไม่ให้เกิดจากข้อบัญญัติใน สิกขาบท จะเห็นว่าการศึกษาที่เป็นการปฏิบัติในชั้นศิลปะ หรือถึงพร้อมด้วยศิลปะ เน้น ในส่วนของการระลึกถึง และปฏิบัติตามระเบียบวิธีต่าง ๆ มากกว่าเน้นความรู้ ความเข้าใจหรือความเห็นแจ้งในหลักการ เมื่อรักษาศิลปะได้ถึงพร้อมแล้วก็ก้าวเข้าสู่การศึกษาลำดับต่อไป

จากหัวข้อปัจจัยสมบูรณ์บาทในบทที่ 3 (หน้า 131) จะเห็นว่า ศรัทธา และศิลปะฐานะแทนกันได้ในกระแสแห่งกุศลธรรมฝ่ายพันทุกข์ ในเรื่องของการศึกษาอาจกล่าวได้ว่า ในระดับศิลปสิกขานี้ ผู้ศึกษาต้องอาศัยศรัทธาเป็นตัวนำ ทั้งนี้ เนื่องจากผู้ศึกษายังไม่มีความรู้ความเข้าใจในโทษของการไม่สำรวมระวังในการปฏิบัติตน จึงต้องอาศัยการแนะนำจากกัลยาณมิตรและความเชื่อถือในบางสิ่ง เช่น ในพระพุทธเจ้า ในตัวผู้แนะนำศิลปสิกขานั้น ความศรัทธาจะช่วยผูกใจของผู้ศึกษาให้มั่นคงในศิลปสิกขา กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ถ้าบุคคลมีศรัทธาและได้รับคำแนะนำดี ก็จะเข้าสู่วงจรแห่งการศึกษาและพันทุกข์ได้ในที่สุด

การฝึกจิตและปัญญาระดับต่าง ๆ

จากกิจกรรมการศึกษาที่กล่าวแล้วข้างต้น จะเห็นว่ามิกิจกรรมที่ฝึกสติ (จิตสิกขา) อยู่หลายประการ คือ การสำรวมอินทรีย์หรือคุ้มครองทวารอินทรีย์ การประมาทในการบริโภค การประกอบความเพียรเครื่องตื่น และฌาน 4 โดยที่กิจกรรมเหล่านี้ให้ผลอย่างเดียวกันคือ ขจัดความชอบ ความชัง หรือสังัดจากกาม

(กรมการศาสนา 2525 : 20 : 225) กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ สร้างความรู้สึก
กลาง ๆ (อุเบกขา) ผลก็คือ มีสติบริสุทธิ์ (กรมการศาสนา 2525 : 13 : 26)
การสำรวจอินทรีย์นั้น เป็นการคอยระวังไม่ให้กุศลธรรม คือ อภิชฌา และโทมนัส
(กรมการศาสนา 2525 : 13 : 24) ครอบงำได้ ทำนองเดียวกับการประมาท
ในการบริโภค นี่เป็นเรื่องในชีวิตประจำวัน ส่วนการประกอบความเพียรเครื่อง-
และฉาน 4 เป็นการฝึกสติให้ยิ่งขึ้นไปอีก จัดเป็นอธิจิตสิกขา ซึ่งกิจกรรมการ-
ศึกษาในส่วนนี้ก็คือ การเดินจงกรม การทำสมาธิ ทั้งวันและในปฐมยามกับปัจฉิม-
ยาม ดังมีขั้นตอนและชนิดของกิจกรรม ดังนี้

การเดินจงกรมนั้น เป็นการผูกใจไว้กับอริยบทเดินเป็นหลัก ทั้งนี้
เพื่อมิให้ใจแส่ส่ายไปรับรู้ คิดอ่าน หรือเสวยอารมณ์อื่นนอกจากนี้ ขั้นตอนและวิธี
การเดินจงกรมมีดังนี้

1. ขึ้นเตรียมการ กำหนดที่เดินจงกรมเป็นทางเรียบ ไม่มีสิ่ง
กีดขวาง ไม่คดเคี้ยว ไม่ยากเกินไป โดยทั่วไป นิยมทางตรง ยาวระหว่าง 15 -
20 ก้าว
2. ขึ้นทำการ กำหนดรู้ยามอย่างเท่าเดิน และยามหยุด เช่น
เมื่อเท้าซ้ายย่าง ก็กำหนดรู้

ส่วนการทำสมาธินั้นมีหลายวิธีการ ดังที่เรียกกันว่า กรรมฐาน 40
เป็นการกำหนดจิตให้ผูกกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งไว้ ถ้าทำได้ชำนาญถึงระดับหนึ่งก็จะกำจัด
นิวรณ์ได้ การทำสมาธิอันเป็นการหมั่นประกอบความตั้งนี้ แบ่งกิจกรรมออกเป็น
3 ชั้นใหญ่ ๆ คือ

1. บริกรรมภาวนา คือ ทำการฝึกสมาธิขั้นเตรียม ได้แก่
การถือเอานิมิตในสิ่งที่กำหนดเป็นอารมณ์กรรมฐาน ในกรรมฐาน 40
2. อุปะการภาวนา คือ การเจริญกรรมฐานต่อไป นับจากขณะ
ปฏิบัติภาวนาเกิดขึ้นในกรรมฐานที่เพ่งวัตถุ หรือขณะที่นิวรณ์สงบไปในกรรมฐาน
ประเภทนี้ก็เป็นอารมณ์ ไปสิ้นสุดที่โคตรภูษณะในฉานชวณะ ในกรรมฐาน 40
3. อัปปนาภาวนา เป็นการทำสมาธิที่เกิดสมาธิในขั้นแน่วแน่
ได้แก่ เสพปฏิบัติภาวนาที่เกิดขึ้นแล้วอย่างสม่ำเสมอด้วยอุปะการสมาธิ จนบรรลุ

ปฐมฌาน คือ ถัดจากโคตรภูษณะในฌานชวณะ เป็นต้นไป ต่อแต่นั้นเป็นอัปปนา-
ภาวนา ชั้นนี้เป็นรูปาวจรสมาธิ ได้เฉพาะในกรรมฐาน 40 (ไม่นับอนุสสติ 8
ปฏิกุศลสัญญา และจตุธาตวัตถาน) โดย อสุภะ 10 และกายคตาสติ 1 ได้ถึง
ปฐมฌาน อัปปมัญญา 3 ข้อต้น ได้ถึงจตุตถฌาน อัปปมัญญาข้อท้ายคือ อุเบกขา
1 กลิณ 10 และอานาปานสติ 1 ได้ถึงปัญจฌาน อรูป 4 ได้อรูปฌาน

กรรมฐาน 40 ดังกล่าว ประกอบด้วย กลิณ 10 อสุภะ 10 อนุสสติ
10 อัปปมัญญา 10 อหาวเร ปฏิกุศลสัญญา 1 จตุธาตววัฏฐาน 1 อรูป 4

กลิณ 10 ได้แก่ การเพ่งวัตถุต่าง ๆ เพื่อจงจิตให้สมาธิ ประกอบด้วย
ก. กุตกลิณ 4 หมายถึง การทำสมาธิที่ใช้ธาตุทั้ง 4 เป็น
อารมณ์ มี

- ปรฐวิกลิณ ได้แก่ กลิณที่ใช้ดินเป็นอารมณ์ เพ่งหรือ
กำหนดรู้ความเป็นธาตุดิน
- อาโปกลิณ ได้แก่ กลิณที่ใช้น้ำเป็นอารมณ์ เพ่งน้ำ
- เตโชกลิณ ได้แก่ กลิณที่ใช้ไฟเป็นอารมณ์ เพ่งไฟ
- วาโยกลิณ ได้แก่ กลิณที่ใช้ลมเป็นอารมณ์ เพ่งลม

ข. วรรณกลิณ 4 หมายถึง การทำสมาธิที่ใช้สีเป็นอารมณ์ มี

- นิลกลิณ ได้แก่ เพ่งหรือกำหนดรู้สีเขียว
- ปีตลกลิณ ได้แก่ เพ่งหรือกำหนดรู้สีเหลือง
- โลहितกลิณ ได้แก่ เพ่งหรือกำหนดรู้สีแดง
- โอทาทกลิณ ได้แก่ เพ่งหรือกำหนดรู้สีขาว

ค. กลิณอื่น ๆ มี

- อาโลกกลิณ ได้แก่ เพ่งหรือกำหนดรู้แสงสว่าง
- อากาสกลิณ ได้แก่ เพ่งหรือกำหนดรู้ช่องว่างหรือ
ที่ว่างเปล่า

อสุภะ 10 ได้แก่ การเพ่งสภาพอันไม่งาม ชากศพในสภาพต่าง ๆ และระยะต่าง ๆ ประกอบด้วย การเพ่งต่อไปนี้

1. อุทฺธมาตกะ ชากศพที่เน่าพองขึ้นอีก
2. วินิลกะ ชากศพที่สีเขียวคล้ำคละด้วยสีต่าง ๆ
3. วิปฺพพกร ชากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ตามที่แตกปริออก
4. วิจฉิททกะ ชากศพที่ขาดจากกันเป็นสองท่อน
5. วิกขายิตกะ ชากศพที่ถูกสัตว์ทิ้งกัดกินแล้ว
6. วิกฉิตตกะ ชากศพที่กระจายกระจายหลุดขาดจากกันเป็น ส่วน ๆ
7. หตวิกขิตตกะ ชากศพที่ถูกลับพันนั้นเป็นท่อน ๆ กระจายไป
8. โลहितกะ ชากศพที่มีโลหิตไหลอาบเรียราดอยู่
9. ปุพฺพกะ ชากศพที่มีหนอนคลาคล้ำเต็มไปหมด
10. อัญฺญิกกะ ชากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูกหรือกระดูกท่อน

อนุสสติ 10 ได้แก่ ความระลึกถึงอารมณ์บางอย่างอยู่เสมอ เป็น การเพ่งทางใจต่อสิ่งที่ไม่ใช่รูป มี

1. พุทธานุสสติ ระลึกถึงพระพุทธรเจ้า คือ น้อมจิตระลึกถึงและ พิจารณาคุณของพระองค์
2. ธัมมานุสสติ ระลึกถึงพระธรรม คือ น้อมจิตระลึกถึงและ พิจารณาคุณของพระธรรม
3. สังฆานุสสติ ระลึกถึงพระสงฆ์ คือ น้อมจิตระลึกถึงและ พิจารณาคุณของพระสงฆ์
4. สीलानุสสติ ระลึกถึงศีล คือ น้อมจิตพิจารณาศีลของตนที่ได้ ประพฤติปฏิบัติบริสุทธิ์ไม่ต่างพร้อย
5. จาคานุสสติ ระลึกถึงการบริจาค คือ น้อมจิตระลึกถึงทานที่ ตนได้บริจาคแล้ว และพิจารณาเห็นคุณธรรม (คือความเผื่อแผ่เสียสละ) นี้ ที่มี ในตน
6. เทวตานุสสติ ระลึกถึงเทวดา คือ น้อมจิตระลึกถึงเทวดา ทั้งหลายที่ตนเคยรู้ และพิจารณาเห็นคุณธรรมอันทำบุคคลให้เป็นเทวดานั้น ๆ ตาม ที่มีอยู่ในตน

7. มรณานุสติ ระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา พิจารณาที่จะให้เกิดความไม่ประมาท

8. กายคตาสติ คือ กำหนดพิจารณาภายในให้เห็นว่าประกอบด้วย ส่วนต่าง ๆ อันไม่สะอาด ไม่งาม น่ารังเกียจ เป็นทางให้รู้เท่าทันสภาวะของกายนี้ มิให้หลงไหลมัวเมา

9. อุปสมานุสติ ระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบ คือ ระลึกถึง และพิจารณาคุณของพระนิพพาน อันเป็นที่ระงับกิเลสและความทุกข์

พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า อนุสสติ นี้ เป็นธรรมที่บุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้อย่างยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

อัปมัฏฐา 4 ได้แก่ การระลึกถึงพรหมวิหาร 4 แล้ว แผ่ไปอย่างสม่ำเสมอโดยทั่วไปในมนุษย์สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต มี

1. เมตตา คือ แผ่ความรักใคร่ปรารถนาจะให้เป็นผู้สุข มีจิตอันแผ่ไมตรีและประโยชน์แก่มนุษย์สัตว์ทั่วหน้า

2. กรุณา คือ แผ่ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจในอันจะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์

3. มุทิตา คือ แผ่ความยินดี ในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข มีจิตผ่องใสบันเทิง กอปรด้วยอาการแช่มชื่นเบิกบานอยู่เสมอ ต่อสัตว์ทั้งหลายผู้ดำรงในปกติสุข

4. อุเบกขา คือ ความวางใจเป็นกลางแผ่ไป ทำให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา คือ มีจิตราบเรียบเที่ยงธรรมไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว อันควรได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก่เหตุอันตนประกอบ พร้อมทั้งจะวินิจฉัยและปฏิบัติไปตามธรรม

(กรมการศาสนา 2525 : 11 : 178-179)

อาหาเร ปรักุศลสัญญา ได้แก่ การกำหนดพิจารณาความเป็นของไม่สะอาดในอาหาร

จตุธาตวัฏฐาน ได้แก่ กำหนดพิจารณาร่างกายของตน โดยสักว่าเป็น

ธาตุ 4 แต่ละอย่าง ๆ

อรุณ 4 หมายถึง ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี

1. อากาสาปัญจายตนะ คือ ฌานอันกำหนดอากาศ (ช่องว่างหาที่สุดมิได้) เป็นอารมณ์
2. วิญญาณัญจายตนะ คือ ฌานอันกำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้ เป็นอารมณ์
3. อากิญจัญญายตนะ คือ ฌานอันกำหนดสภาวะที่ไม่มีอะไร เป็นอารมณ์
4. เนวสัญญานาสัญญายตนะ คือ ฌานอันเข้าถึงภาวะมีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

กรรมฐาน 40 นี้ ให้ผลอย่างเดียวกัน คือ ความมีสมาธิ แต่ที่มี 40 วิธี ก็เพื่อให้ผู้ศึกษาได้เลือกฝึกให้เหมาะกับความโน้มเอียงของพื้นเพจิตใจ (จริต) เช่น

- อสุภะ และ กายคตานุสสติ เหมาะแก่ คนที่พื้นเพจิตใจโน้มเอียงไปในทางรักสวยรักงาม
- อัปปมัตถัญญา และ กสิณ โดยเฉพาขวัตถกสิณ เหมาะแก่ คนที่พื้นเพจิตใจโน้มเอียงไปในทางหงุดหงิด ใจร้อน
- อานาปานสติ และการสนทนาธรรมตามกาล เหมาะแก่ คนที่พื้นเพจิตใจโน้มเอียงไปในทางงมแงย เขลา เห่งงซึม
- อนุสสติ 6 ข้อต้น คือ พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ เหมาะแก่คนที่มีพื้นเพจิตใจโน้มเอียงไปในทางเสื่อมใส่ง่าย ซาบซึ้ง น้อมใจง่าย
- มรณานุสสติ อุปสมมานุสสติ จตฺตธาตุวิภูฐาน อาหาเรปฏิกูลสัญญา และการพิจารณาไตรลักษณ์ เหมาะแก่คนที่มีพื้นเพจิตใจโน้มเอียงไปในทางความคิดพิจารณา
- อานาปานสติ และกสิณ เหมาะแก่คนที่มีพื้นเพจิตใจโน้มเอียงไปในทางนึกคิด จับจดพุ่งช่าน

การทำกรรมฐานในลักษณะต่าง ๆ เหล่านี้ จนถึงขั้นบรรลุปฐมฌาน

สูงกว่านั้น ได้ชื่อว่า อยู่ไม่เห็นห่างจากฉนวน และทำตามคำสอนของพระพุทธเจ้า (กรมการศาสนา 2525 : 18 : 40-42) การเจริญกรรมฐานเหล่านี้ เป็นสมถะ คือ ทำให้จิตใจสงบจากนิวรณ์ อันเป็นการดับทุกข์ตราบเท่าที่อยู่ในฉนวน (กรมการศาสนา 2525 : 13 : 24 , 26) ไม่ทำให้ดับทุกข์ได้สิ้นเชิง และเป็นบาทฐานของการเจริญวิปัสสนา และบางกรรมฐาน เช่น กายคตาสติเป็นทั้งสมถะและวิปัสสนา ซึ่งเป็นปัญญาสิกขา ผู้เจริญกายคตาสติให้มากย่อมละอวิชชาได้นั้นคือ อวิชชาเกิดขึ้นแทนที่ เพิกถอนอนุสัยได้ ละสังโยชน์ได้ (กรมการศาสนา 2525 : 18 : 42-45)

กิจกรรมการศึกษาที่เห็นชัดว่าเกี่ยวข้องกับการเจริญปัญญา (ปัญญาสิกขา) คือ พหุสูต และปัญญา โดยเหตุที่ปัญญามีหลายระดับกิจกรรมในส่วนนี้จึงแจกแจงได้หลายประการด้วย พหุสูตนั้นเป็นคุณสมบัติที่ทรงธรรมที่ได้ฟังแล้ว ลังสมธรรมที่ได้ฟังแล้ว ตามแห่งด้วยใจแทงตลอดด้วยดี ด้วยความเห็น กิจกรรมทางการปัญญาในที่นี้จึงเริ่มแต่การฟัง การท่องจำ การเพ่งพิจารณา ซึ่งมีทั้งการคิดตรองด้วยเหตุผลและการนเผ้าสังเกตปรากฏการณ์จนรู้แจ้งแทงตลอด ทั้งนี้ ถ้าถึงระดับปัญญา คือ รู้ชัดตามความเป็นจริงในอริยสัจ (กรมการศาสนา 2525 : 20 : 225) ต่อไปนี้จะอภิปรายถึงปัญญาสิกขาในส่วนนี้สร้างองค์ความรู้ระดับวิชา คือ การเจริญสติปัฏฐาน 4

การเจริญสติปัฏฐาน สำหรับผู้ต้องศึกษาแล้ว การเจริญสติปัฏฐานเป็นกิจกรรมการศึกษาตั้งแต่ทำสมาธิ กำหนดรู้อารมณ์ที่เหมาะสมในการฝึกสติ และเป็นการสร้างปัญญา (วิปัสสนา) ในที่สุด การเจริญสติปัฏฐานนี้อาจจำแนกตามอารมณ์ที่กำหนดรู้ได้หลายประการ เช่น กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งก็แยกต่อไปอีกเป็นวิธีอานาปาน วิธีกำหนดอิริยาบถ เป็นต้น

สำหรับการศึกษาในพระพุทธศาสนาที่มีเป้าหมายสูงสุดเพื่อความพ้นทุกข์แล้ว การเจริญสติปัฏฐานนี้ ถือว่าเป็น หนทางซึ่งเป็นทีไปอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงความโศกและปริเทวะ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุลุธรรมที่ถูกต้อง เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน (กรมการศาสนา 2525 : 10 : 216) พระพุทธเจ้าทรงชักชวนให้ภิกษุเจริญสติปัฏฐาน (กรมการศาสนา 2525 : 19 : 216) ว่า

"เมื่อเธออาศัยศีลดำรงอยู่ในศีลแล้ว พึงเจริญสติปัฏฐาน 4 คือ เธอจะพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชชา และโทมนัสในโลกเสีย"

จากข้อความข้างต้นแสดงว่า สติปัฏฐาน มี 4 ประเภท โดยแบ่งตามอารมณ์ที่เป็นที่ตั้งแห่งการพิจารณานั้นคือ พิจารณากาย (กายานุปัสสนา) พิจารณาเวทนา (เวทนานุปัสสนา) พิจารณาจิต (จิตตานุปัสสนา) และพิจารณา (ธรรมานุปัสสนา) ดังมีกิจกรรมต่าง ๆ ต่อไปนี้

ก. กายานุปัสสนา ได้แก่ การตั้งสติพิจารณากายของตนโดยนัยต่าง ๆ 6 นัยด้วยกัน แต่ละนัยสรุปสาระสำคัญได้ว่า พิจารณากายตนจนเห็นชัดแล้ว กำหนดรู้ธรรมคือ สภาวะไตรลักษณ์ ซึ่งมีประจำกาย จนถอนตัณหาและมีฉนากิเลสได้ เรียกว่า พิจารณาเห็นกายในกาย ดังนี้

ก.1 กายานุปัสสนา อานาปานบรรพ ประกอบด้วยกิจกรรมต่อไปนี้

เริ่มด้วย ผู้ศึกษาอยู่ในที่สงบจากภาระ (เรือนว่าง หมายถึง ที่สงบ ป่า โคนไม้) ต่าง ๆ นั่งคู่บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า กำหนดลมหายใจให้ระลึกถึงการหายใจ ไม่ให้ความคิด ความสนใจขัดสลายไปเรื่องอื่นแม้ชั่วขณะ การระลึกนี้ไม่เป็นไปโดยบังคับลมหายใจให้เป็นไปตามความต้องการของตน เพียงแต่เฝ้าดูความเป็นไปเท่านั้น คือ

เมื่อหายใจออกยาว	ก็รู้ชัดว่า	เราหายใจออกยาว
เมื่อหายใจเข้ายาว	ก็รู้ชัดว่า	เราหายใจเข้ายาว
เมื่อหายใจออกสั้น	ก็รู้ชัดว่า	เราหายใจออกสั้น
เมื่อหายใจเข้าสั้น	ก็รู้ชัดว่า	เราหายใจเข้าสั้น

ผู้ปฏิบัติเช่นนี้ ย่อมสำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้ตลอด (ใน) กองลมหายใจ ทั้งปวงทุกขณะหายใจออก และหายใจเข้า นอกจากนี้ก็จะสามารถสังเกตได้ว่า

ร่างกายของตานั้นสัมพันธ์ใกล้ชิดมากกับลมหายใจ เช่น ถ้าหายใจสั้นร่างกายก็จะ กระสับกระส่าย ถ้าหายใจสั้นร่างกายจะกระสับกระส่าย ถ้าหายใจพอดี ๆ ร่างกายก็จะสงบสบาย เป็นอันรู้ว่าลมหายใจนั้นปรุงแต่งร่างกาย สามารถประกอบ ลมหายใจได้พอเหมาะ นี่คือ สำเนียงในการระงับกายสังขาร ด้วยอาการ อย่างนี้ กล่าวได้ว่า ผู้ศึกษาพิจารณาเห็นกายในกายภายใน เมื่อพิจารณาเห็น แล้วก็ เชื่อมโยงว่า ร่างกายตนเป็นเช่นนี้ ร่างกายของผู้อื่นก็เป็นไปทำนองเดียวกัน ที่สุดก็น้อมใจพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้น ความเสื่อมสลายไป หรือเห็น ทั้งสองอย่างของลมหายใจของตนและของผู้อื่น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็เท่ากับว่า สติ ตั้งมั่นอยู่ว่ากายมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ หรือที่อาศัยระลึกเท่านั้น ตัดหาและ มิจนาทิมุขีที่อาศัยอยู่กับผู้นั้นไม่ได้ และผู้นั้นก็จะไม่ถือมั่นอะไรในโลก (ตามสมมติ) (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 73-74)

กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน อานาปานบรรพนี้ เป็นขั้นตอนการศึกษาต่อ-เนื่องจากการทำจิตใจให้สงบ คือ อานาปานสติในกรรมฐาน 40 กล่าวโดยสรุป ก็คือ เริ่มจากกำหนดลมหายใจเข้าออก เมื่อเห็นชัดเจนก็จับสภาวะธรรม (ไตรลักษณ์) ในลมหายใจนั้น อีกทั้งเทียบเคียงสภาวะธรรมดังกล่าวนี้ทั้งภายใน กายของตนและของผู้อื่น เป็นลำดับสุดท้าย

ก.1 กายานุปัสสนา อิริยาบทบรรพ ประกอบด้วย กิจกรรม ต่อไปนี้

เริ่มด้วย ผู้ศึกษากำหนดรู้อิริยาบทต่าง ๆ คือ

เมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่าเราเดิน

เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่าเรายืน

เมื่อนั่ง ก็รู้ชัดว่าเรานั่ง

เมื่อนอน ก็รู้ชัดว่าเรานอน

หรือเมื่ออยู่ในอิริยาบทใด ๆ ก็รู้ชัดในอาการอย่างนั้น ผู้ศึกษา ที่ระลึกรู้เช่นนี้ก็จะสำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้ตลอด ซึ่งอิริยาบททั้งปวง เมื่อสติกำกับทันอิริยาบทต่าง ๆ ก็จะสังเกตเห็นอยู่เสมอ อยู่ในอิริยาบทใดนาน ๆ ก็ เมื่อย สภาวะเช่นนี้ ผู้ศึกษาจะสังเกตเห็นความเกิดขึ้นของอิริยาบท ความเสื่อมไป ของอิริยาบท กล่าวได้ว่า เป็นการพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นและความ

เสื่อมในกายตน และน้อมใจไปพิจารณาทำนองเดียวกันนี้ในร่างกายคนอื่น เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เรียกว่า ผู้ศึกษามีสติตั้งมั่น กาย (ที่) มีอยู่เพียงสักว่าเป็นความรู้หรือที่อาศัยระลึกเท่านั้น ตัณหาและมิจฉาทิฏฐิก็อาศัยอยู่กับกับผู้นั้นไม่ได้ และผู้นั้นก็จะไม่ถือมั่นอะไรในโลก (ตามสมมติ) อีก (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 74)

ก.2 กายายุปัสสนา อิริยาบถบรรพ ประกอบด้วยกิจกรรมต่อไปนี้

เริ่มด้วย ผู้ศึกษากำหนดรู้อิริยาบถต่าง ๆ คือ

เมื่อเดิน	ก็รู้ชัดว่าเราเดิน
เมื่อยืน	ก็รู้ชัดว่าเรายืน
เมื่อนั่ง	ก็รู้ชัดว่าเรานั่ง
เมื่อนอน	ก็รู้ชัดว่าเรานอน

หรือเมื่ออยู่ในอิริยาบถใด ๆ ก็รู้ชัดในอาการอย่างนั้น ผู้ศึกษาที่ระลึก รู้เช่นนี้ ก็จะสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้ตลอด ซึ่งอิริยาบถทั้งปวง เมื่อสติกำกับทันอิริยาบถต่าง ๆ ก็จะสังเกตอยู่เสมอ อยู่ในอิริยาบถใดนาน ๆ ก็เมื่อยสภาพเช่นนี้ ผู้ศึกษาจะสังเกตเห็นความเกิดขึ้นของอิริยาบถ ความเสื่อมไปของอิริยาบถ ความเสื่อมไปของอิริยาบถ หรือทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปของอิริยาบถ กล่าวได้ว่า เป็นการพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปของกายจน และน้อมใจพิจารณาทำนองเดียวกันนี้ในร่างกายคนอื่น เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เรียกว่า ผู้ศึกษามีสติตั้งมั่น กาย (ที่) มีอยู่เพียงสักว่าเป็นความรู้ หรือที่อาศัยระลึกเท่านั้น ตัณหาและมิจฉาทิฏฐิก็อาศัยอยู่กับกับผู้นั้นไม่ได้ และผู้นั้นก็จะไม่ถือมั่นอะไรในโลก (ตามสมมติ) อีก (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 74) ในระดับนี้ ผู้นั้นจะเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับโลกหรือมีการดำรงชีวิตที่สอดคล้องกับสภาพที่เป็นจริงโดยไม่เอาความคาดหวังของตนไปกำหนดความสัมพันธ์นั้น

ก.3 กายานุปัสสนา สัมปชัญญะบรรพ ประกอบด้วยกิจกรรมต่อไปนี้

เริ่มด้วย ผู้ศึกษาทำความรู้สึกตัวในการก้าว ในการถอย ในการแล ในการเหลียว ในการคู้เข้า (เช่น คู้แขน) ในการเหยียดออก ในการนุ่งห่ม (เช่น จีวร) ในการกิน การตื่น การนั่ง โดยสรุปคือ ทุกกิจกรรมในแต่ละขณะ

จิตของการดำเนินชีวิต ด้วยวิธีนี้ผู้ศึกษาจะสังเกตเห็นความเกิด ความเสื่อม หรือทั้งความเกิดและความเสื่อมของกิจกรรมทั้งหลายเท่านั้น ในทำนองเดียวกับที่สังเกตได้ในอิริยาบถบรรพทั้งในกายของตนและกายของคนอื่น นั่นคือ ผู้นั้นมีสติ ตั้งมั่นอยู่ว่ากายมีอยู่ก็เพียงสักว่า (เป็น) ความรู้หรือที่อาศัยระลึกเท่านั้น ตัดหา และมิจฉาภิภูริอาศัยอยู่กับผู้หนึ่งไม่ได้ และผู้หนึ่งก็จะไม่ถือมั่นอะไรในโลก (ตามสมมติ) (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 74-75)

ก.4 กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ปฏิกุลบรรพ ประกอบด้วย
กิจกรรมต่อไปนี้

เริ่มด้วย ผู้ศึกษาพิจารณากายของตนตั้งแต่ปลายผมจรดพื้นเท้าที่มีผืนหนังห่อหุ้มอยู่ว่าประกอบด้วยของไม่สะอาดทั้งสิ้น คือ ผมขน...หนอง เลือด...ใส่น้อย อาหารเก่า อาหารใหม่ ฯลฯ เหมือนได้มีปากสองข้างเต็มไปด้วย ธัญญาชาติต่าง ๆ คนตาดีแก่ไถ่นั้นแล้วเห็นว่า นี่ข้าวสาลี นี่ถั่วเขียว เป็นต้น ผู้ที่ศึกษาเห็นเช่นนี้ ก็เท่ากับพิจารณาเห็นกายในกาย เห็นความเป็นส่วนประกอบในกาย นั่นคือ กายของเราไม่ใช่ตัวตน อาศัยการประกอบกันขึ้นและพิจารณากายผู้อื่นในทำนองเดียวกัน (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 75)

ก.5 กายานุปัสสนา ธาตุมนสิการบรรพ มีกิจกรรมการศึกษา
ต่อไปนี้

เริ่มจาก ผู้ศึกษาพิจารณาเห็นกายของตน ซึ่งเป็นอยู่อย่างปกตินี้ ประกอบด้วย ธาตุดิน ธาตุลม ธาตุไฟ คือ ประกอบด้วย ส่วนที่เป็นสภาวะที่เข้มแข็ง แฉ่ไป กินเนื้อที่ ส่วนที่เป็นของเหลว เอิบอาบ สร่ากันไป ส่วนที่เป็นอุณหภูมิจึงหรือการเผาผลาญให้เกิดความร้อนและส่วนที่เป็นความเคลื่อนไหว (กรมการศาสนา 2525 : 9 : 277) เมื่อพิจารณาเห็นเช่นนี้ในกายของตน ก็พิจารณาทำนองเดียวกันในกายของคนอื่น เมื่อเห็นความเป็นธาตุในกาย ก็เท่ากับว่าเห็นความเป็นสิ่งประกอบของกาย ผู้ศึกษาที่เห็นเช่นนี้ก็เท่ากับพิจารณาเห็นกายในกาย เห็นธรรมในกาย ซึ่งก็หมายถึงเป็นผู้ไม่ถือมั่นอะไร ๆ ทำนองเดียวกับในบรรพข้างต้น (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 75)

ก.6 กายานุปัสสนา นวสีวธิกาบรรพ มีกิจกรรมการศึกษา
ต่อไปนี้

เริ่มจาก ผู้ศึกษาพิจารณาสรีระที่ทิ้งอยู่ตามป่าช้า สรีระที่ว่าเป็นคือ ซากศพ ซึ่งพิจารณาได้ 20 ระยะด้วยกัน ดังได้กล่าวแล้วในข้อ 3 เรื่อง กรรมฐาน 40 ในหมวดตอสุภะ เช่น พิจารณาซากศพที่ตายแล้ว 2-3 วัน กำลังพอง มีสีเขียวน่าเกลียด มีน้ำเหลืองไหลน่าเกลียด ผู้ศึกษานั้นก็น้อมเข้ามาสู่ ภายของตนว่า ร่างกายที่เห็นไปอย่างนี้ ๆ ร่างกายของเรา ก็เหมือนกัน ต้อง เป็นทำนองเดียวกันนี้เป็นธรรมดา ไม่มีทางใดที่จะพ้นความเป็นอย่างไปได้ นั่นคือ ภายของเราเมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมแตกทำลาย ดังที่เห็นนี้ แม้กายของผู้อื่นก็ทำนอง เดียวกัน เป็นอันพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมในกายภายในและ/ หรือกายภายนอก ทำให้มีสติตั้งมั่นว่า กายมีอยู่นี้ก็เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น ทำให้ตัดตัณหาและมิจฉาทิฏฐิ ตลอดจนความยึดมั่นถือมั่นในโลกเสียได้ (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 76)

ข. เวทนานุปัสสนา ได้แก่ การตั้งสติพิจารณาการเสวยอารมณ์ เมื่อ เห็นชัดแล้วกำหนดรู้ธรรม คือ สภาวะไตรลักษณ์ซึ่งมีประจำเวทนา จนถอนตัณหา และมิจฉาทิฏฐิได้ เรียกว่า พิจารณาเวทนาในเวทนา การกระทำดังกล่าว ประกอบด้วยกิจกรรมต่อไปนี้

เมื่อผู้ศึกษาเสวยเวทนาอยู่ ก็พิจารณาให้รู้ชัดว่าเสวยเวทนา อยะไรอยู่ บรรดาเวทนาที่มนุษย์เสวยอยู่นี้ จำแนกได้ 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ

ข.1 จำแนกตามลักษณะของเวทนาเอง แบ่งเป็น 3 ชนิด ได้แก่

- สุขเวทนา ความรู้สึกฟูในใจ เป็นความสบายกายใจ อิ่มเอิบใจ
- ทุกขเวทนา ความรู้สึกหดหู่ ว่างเวงใจ ไม่ชื่นใจ คับแค้นใจ เป็นต้น
- อทุกขมสุขเวทนา ความรู้สึกที่ทุกข์ก็ไม่ใช่ สุขก็ไม่ใช่

ข.2 จำแนกตามการอิงอาศัยเกิดของเวทนา แบ่งเป็น 2 ชนิด ได้แก่

- เวทนามีอามิส เป็นความรู้สึกเสวยอารมณ์โดยมีเหยื่อ

ล่อ หรือมีสิ่งตอบแทน เช่น สุขทุกข์เพราะอาศัยรูป
เสียง กลิ่น รส และสัมผัส

- เวทนาไม่มีอามิส เป็นความรู้สึกเสวยอารมณ์โดยไม่
อาศัยเหยื่อล่อ เช่น สุขทุกข์ที่ไม่อิงอาศัยกามคุณ

การพิจารณาเวทนาเหล่านี้สุดแต่ว่าจะจำแนกเวทนาอย่างละเอียดละออ
แค่ไหน อาจจำแนกพิจารณาเวทนาเหล่านี้สุดแต่ที่จะจำแนกเวทนาอย่างละเอียด
ขึ้นไปอีก เป็น 1) สุขเวทนามีอามิส เช่น ความพอใจ ยินดีเมื่อได้รับกามคุณที่ตน
ชอบใจ 2) ทุกขเวทนามีอามิส เช่น ความหดหู่ใจ ความเหี่ยวใจเมื่อพลัดพราก
จากกามคุณที่ตนชอบใจ 3) สุขเวทนาไม่มีอามิส เช่น ความอึดใจในฌาน
4) ทุกขเวทนาไม่มีอามิส เช่น ความไม่สบายกายในขณะฝึกสมาธิ 5) อทุกขมสุข-
เวทนา มีอามิส เช่น ความรู้สึกไม่ใช่ทั้งสุขและทุกข์เมื่อได้รับกามคุณ 6) อทุกขม-
สุขเวทนาไม่มีอามิส เช่น ความรู้สึกไม่ใช่ทั้งสุขและทุกข์สมณาน

เริ่มแรกจับให้ได้ก่อนว่า เวทนาที่กำลังเสวยนั้นเป็นเวทนาอะไร มี
อาการหรือความเป็นไปอย่างไร ถ้าการกำหนดรู้ชัดเจนและต่อเนื่อง ผู้ศึกษาก็
จะเห็นว่าเวทนานั้นเกาะเกี่ยวอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเสมอ และเปลี่ยนแปลงไปมา
ระหว่างสุข ทุกข์ และอุเบกขา (คือ ไม่ใช่ทั้งสุขและทุกข์) เมื่อเป็นเช่นนี้ก็คือ
มีธรรมชาติของการเกิดขึ้นและการสลายไปอยู่ในเวทนาเหล่านี้ การเห็นเหล่านี้
เป็นกิจกรรมทางการศึกษา ด้วยเหตุที่ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นโดยบังเอิญ แต่เป็นการเฝ้า
สังเกตความรู้สึกเสวยอารมณ์ภายในตน ผลของการเห็นธรรมชาติที่เป็นความเกิด
ขึ้นและเสื่อมสลายไปของเวทนานี้ ทำให้ผู้ศึกษามีสติตั้งมั่นอยู่ว่า เวทนานั้นมีอยู่
แต่ก็เพียงสักว่าความรู้หรืออาศัยระลึกเท่านั้น เมื่อรู้เช่นนี้ตัดหาและมิจฉภาภิญญีย่อม
ครอบงำผู้นั้นไม่ได้ ผู้นั้นย่อมไม่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับโลกอย่างยึดมั่นถือมั่น เป็น
อันบรรลุปฐมฌานการศึกษา (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 77)

ค. จิตตานุปัสสนา เป็นการศึกษาที่พิจารณาความเป็นไปของความคิด
และความรู้สึกทำนองเดียวกับเวทนานุปัสสนา แต่จับประเด็นพิจารณาคณละแห่ง
คือ เวทนานุปัสสนานั้น จับประเด็นหรือกำหนดพิจารณาตัวการเสวยอารมณ์ ว่ามี
ลักษณะเป็นเช่นไร สุขหรือทุกข์ เป็นต้น ลักษณะเช่นนี้เป็นส่วนที่ซัดส่ายของใจ
และความคิด ส่วนจิตตานุปัสสนานี้ กำหนดพิจารณาลงที่ส่วนประกอบที่เข้าไป

ประกอบใจแล้วทำให้ซัดสลายไป ส่วนประกอบดังกล่าวนี้มีธรรมชาติที่เรียกว่าราคะ โทสะ โมหะ ราคะเป็นธรรมชาติที่ต้องการเสพเสวยสิ่งที่รักใคร่พอใจ สิ่งที่รักใคร่พอใจในที่นี้ก็คือ กามคุณหรือสิ่งที่เป็แหล่งของกามคุณทั้งหลาย โทสะเป็นธรรมชาติที่ต้องการผลักออกซึ่งสิ่งที่ไม่รักใคร่ไม่พอใจ เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะตรงข้ามกับราคะ ส่วนโมหะนั้นเป็นธรรมชาติที่ทำให้มึนงงมัวเมา ตัดสินใจหรือปลงใจลงไม่ได้ ฟุ้งซ่านไป เป็นต้น (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 78)

จิตตานุปัสสนานี้เป็นการพิจารณาว่าขณะที่พิจารณานั้น จิตประกอบด้วยอะไร และมีลักษณะอย่างไร ประกอบกันอย่างไรจึงเกิดลักษณะอย่างนั้น ที่สุดท้ายก็จะพิจารณาได้ว่า ความเป็นไปของจิตที่เข้าใจว่าเป็นตัวตนของตนนั้น แท้จริงเป็นการประกอบกันขึ้น ถ้ายोगการเห็นนี้สู่จิตผู้อื่นด้วย เมื่อเห็นเช่นนี้ก็พิจารณาเห็นความเกิดและความเสื่อมในจิต เมื่อเป็นเช่นนี้ก็กล่าวได้ว่าสติของผู้ที่ตั้งมั่นอยู่จิต (ที่เข้าใจว่า) มีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้และเพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น ก็จะเป็นผู้ที่ปราศจากตัดหาและมิจฉาทิฏฐิ ตัดความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่ตนเคยชินเสียได้ เป็นอันบรรลุเป้าหมายการศึกษา

ง. อัมมานุปัสสนา เป็นการพิจารณาสภาพธรรมที่ประสบในสภาวะต่าง ๆ เช่น สภาพธรรม หรือสภาวะที่เป็นจริงในขณะทำสมาธิในเรื่องความฟุ้งซ่านของใจ หรือในเรื่องของการรับรู้ เป็นต้น การพิจารณาดังกล่าวนี้เป็นไปทำนองเดียวกับกิจกรรมในข้อ 3 ข้อข้างต้น เพียงแต่กำหนดพิจารณาสภาวะจริงที่เกิดขึ้นในลักษณะหลักการ แทนที่จะกำหนดพิจารณาความรู้สักเสวยอารมณ์ หรือกำหนดพิจารณาสิ่งประกอบจิต เมื่อพิจารณาสภาพธรรมได้ชัดเจน ก็จะสรุปลักษณะสำคัญได้ว่า สภาพธรรมเหล่านั้นมีความเกิดขึ้น มีความเสื่อมเป็นธรรมดา สภาพธรรมดังกล่าวที่พิจารณาได้ในตนเป็นอย่างไร สภาพธรรมดังกล่าวในคนอื่นก็เป็นอย่างนั้น เป็นอันตัดตัดหาและมิจฉาทิฏฐิได้ อัมมานุปัสสนานี้แบ่งกิจกรรมทางการศึกษาออกเป็น 5 บรรพ ดังนี้

ง.1 อัมมานุปัสสนา นีวรณบรรพ มีกิจกรรมการศึกษาดังนี้ เริ่มจาก ผู้ศึกษาพิจารณานิวรณ์ที่เกิดขึ้นในจิต สุกแต่ว่านิวรณ์ใด จะเกิดขึ้น เช่น

เมื่อกามฉันท์มีอยู่ในจิต ก็รู้ชัดว่า กามฉันท์มีอยู่ในจิต

ของเรา กามฉันท์จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดว่า
ด้วยเหตุนั้น ๆ กามฉันท์ที่ละได้แล้ว ก็รู้ชัดว่า กามฉันท์
ดังกล่าวจะไม่เกิดขึ้นด้วยเหตุใด

นิวรรณ์อื่น ๆ อีก 4 ชนิด ได้แก่ พยาบาท ถินมัทธะ อุทธัจจกุกกจะ
วิจิกิจฉา ก็พิจารณาทำนองเดียวกัน โดยพิจารณาเป็น 3 กรณี คือ 1) เมื่อ
นิวรรณ์ดังกล่าวเกิดอยู่กำลังดำเนินไปก็พิจารณาว่าขณะนี้มนิวรรณ์ดังกล่าวมีอยู่ในจิต
ของเรา ดำเนินไปด้วยอาการอย่างนี้ ๆ 2) รู้ชัดว่า นิวรรณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นด้วย
เหตุใด ด้วยอาการอย่างไร และ 3) สำหรับนิวรรณ์ที่ละได้แล้ว ก็รู้ชัดว่า นิวรรณ์
นั้นจะไม่เกิดขึ้นอีก ด้วยอาการอย่างไร ด้วยเหตุใด กล่าวได้ว่า กิจกรรมการ-
ศึกษาในบรรพนี้ก็คือการเฝ้าสังเกตจับนิวรรณ์ให้ได้ว่านิวรรณ์นั้น ๆ มีความเป็นไป
อย่างไร เกิดขึ้นด้วยอาการอย่างไร ดับลงด้วยอาการอย่างไร เมื่อเฝ้าสังเกต
และจับลักษณะอาการและความเป็นไปของนิวรรณ์ได้ ก็จะทราบว่านิวรรณ์เป็นสิ่ง-
ประกอบกันขึ้นด้วยเหตุปัจจัยบางประการ มีการเกิดขึ้น และเสื่อมไป สภาวะธรรม
เช่นนี้เป็นไปทั้งในจิตของเรา และของผู้อื่นทำนองเดียวกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็
เท่ากับว่า ผู้ศึกษามีสติตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรม (คือนิวรรณ์) มีอยู่ที่เพียงสักว่าความรู้
เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น ทำให้ละตัดหาและมัจฉาทิฏฐิได้ ตัดความยึดมั่นถือ-
มั่นอะไร ๆ ในโลก (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 78-79)

ง.2 ธรรมานุปัสสนา ชั้นชบรพ บรรพนี้มุ่งพิจารณาชั้น 5
เป็นหลัก โดยพิจารณาชีวิต แยกเป็นส่วน ๆ แล้วจับแต่ละส่วนขึ้นพิจารณาให้เห็น
ความเกิด ความเสื่อมของแต่ละส่วนนั้น การพิจารณาดังกล่าวก็คือการเฝ้าสังเกต
นั่นเอง ประเด็นที่เฝ้าสังเกตก็คือ ความรู้สึกยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราของเราใน
แต่ละส่วนของชีวิตเหล่านั้น เช่น เมื่อระลึกถึงสิ่งหนึ่ง บุคคลนั้นหมายรู้ว่าเป็นดอก
กุหลาบ ด้วยความเคยชินเดิม เขาจะนึกทันทีว่า ดอกกุหลาบ กรณีนี้ดอกกุหลาบ
อาจเป็นสิ่งเดียวกับตัวตนของเขาในขณะนั้น หรือเขาอาจจะนึกในขณะจิตต่อมาว่า
ดอกกุหลาบของเรา (หรือของเขา) กรณีนี้เขาไม่ใช่สิ่งเดียวกับดอกกุหลาบ แต่
ก็เป็นผู้เสพเสวยเกาะเกี่ยวกับดอกกุหลาบ ความทุกข์ย่อมเกิดขึ้นตามอัตราส่วนแห่ง
ความเกาะเกี่ยวนั้น ถ้าผู้ศึกษาจิตละเอียดพอ เนื่องจากฝึกจิตมาจนชำนาญ
กำหนดพิจารณาชั้น 5 ก็จะกำหนดว่าที่ระลึกถึงนั้นเป็นสัญญาประการหนึ่ง เฝ้า
สังเกตนั้นก็เห็นความเสื่อมสลายของสัญญานั้น หรือเห็นความเกิดของสัญญานั้น

สุดแต่ว่าจะเห็นอะไรก่อน ถ้าชำนาญเข้าก็เห็นทั้งความเกิดและความเสื่อม
เมื่อพิจารณาอย่างนี้ได้ก็ถ่ายโยงไปยังสัญญาของผู้อื่นว่ามีความเกิดขึ้นและความ
เสื่อมไปทำนองเดียวกัน อย่างนี้คือ พิจารณาเห็นธรรมในธรรม มีผลให้มีสติตั้ง
มั่นอยู่ว่า ธรรม (สัญญา) มีอยู่ที่เพียงสักแต่ว่าเป็นความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึก
เท่านั้น เป็นอันตัดค้นหาและมีจลาภิภูมิต่างได้ ถอนความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ
ได้ การพิจารณาขั้นที่ 5 ที่เหลือก็เป็นไปทำนองเดียวกัน (กรมการศาสนา
2525 : 12 : 80)

ง.3 ชัมมานุปัสสนา อายตนะบรรพ กิจกรรมการศึกษาตามบรรพ
นี้ให้ผลเช่นเดียวกับบรรพอื่น ต่างกันแต่เพียงสิ่งกำหนดพิจารณา บรรพนี้พิจารณา
อายตนะภายในและภายนอกอย่างละ 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จัดเข้า
พวกอายตนะภายใน หมายถึง ชุตของประสาทรับรู้ในร่างกายของตน 6 ชุต และ
รูป เสียง กลิ่น รส กายสัมผัส สิ่งที่น่าคิด จัดเข้าพวกอายตนะภายนอก หมายถึง
ชุตของปรากฏการณ์ที่รับรู้ได้อย่างจำเพาะ ด้วยอายตนะภายในทั้ง 6 ในการ
พิจารณานั้น พิจารณาที่ละคู่ขณะที่อายตนะภายในและภายนอกกระทบกัน เช่น
เมื่อตากระทบรูป คือเห็น นั่นคือ เมื่อเห็นก็กำหนดรู้ว่าเห็น ความเห็นคือ ตาและ
/หรือรูปนี้เป็นที่เกิดของสังโยชน์ ทั้งนี้ โดยปรกติ เมื่อมนุษย์รับรู้โลก ไม่ว่าจะ
เป็นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือใจ จะไม่หยุดเพียงแค่การรับรู้ แต่จะรับรู้
ด้วยความชอบ หรือความชัง ทั้งนี้ มีความเข้าใจว่าการรับรู้เป็นเรื่องจริงจัง
อีกทั้งเป็นตัวตนของตน เป็นความไม่รู้ชัดตามความจริงอยู่เบื้องหลัง สภาพเช่นนี้
เป็นการเกิดสังโยชน์ 10 อันใดอันหนึ่งหรือหลาย ๆ อัน ในแต่ละขณะจิตต่อเนื่อง
กัน การกำหนดพิจารณานี้ทำให้จับได้ว่า การเห็นนั้นทำให้เกิดสังโยชน์ขึ้นได้ใน
ลักษณะใด สังโยชน์ที่ว่านี้ดำเนินไปอย่างไร ครั้นเมื่อกำหนดรู้การเห็น สติจะ
ตามทันการเห็นสังโยชน์ที่เกิดแล้วจะเสื่อมไป การกำหนดรู้นั้นทำให้เห็นความ-
เสื่อมของสังโยชน์นั้นด้วย เมื่อพิจารณาได้เช่นนี้ก็ทำให้รู้ว่าสังโยชน์ที่เกิดพร้อม
การเห็นนั้นไม่ใช่ตัวตนของตน สังโยชน์ที่เกิดกับตนมีความเกิดความเสื่อมเช่นไร
สังโยชน์ที่เกิดกับคนอื่น ก็มีความเกิดความเสื่อมเช่นนั้น นี้เรียกว่าพิจารณาเห็น
ธรรม (คือความเกิดและความเสื่อม) ในธรรม (คือสังโยชน์ชนิดที่กำลังพิจารณา)
สภาพเช่นนี้ถือว่าผู้พิจารณามีสติตั้งมั่นอยู่ว่าธรรม (สังโยชน์) มีอยู่ที่เพียงสักว่า
ความรู้ สักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น เป็นอันละค้นหาและมีจลาภิภูมิต่างได้ ถอนความยึด-
มั่นถือมั่นต่าง ๆ ลงเสียได้ (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 80-81) สำหรับ

อายตนะอื่น ๆ นอกจากตากับรูป ก็พิจารณาทำนองเดียวกัน กิจกรรมในบรรพนี้ เป็นการพิจารณา เนื้อหาที่พิจารณา คือ สภาวะธรรมที่เป็นความเกิดดับในสังโยชน์สุดแต่จะเกิด แหล่งพิจารณาคือ อายตนะภายในอายตนะภายนอกทั้ง 6 โดยพิจารณาที่ละแหล่ง

ง.4 อัมมานุปัสสนา โพชฌงคบรรพ บรรพนี้กำหนดพิจารณา โพชฌงค์ โพชฌงค์นี้มี 7 องค์ เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดในสมาธิระดับฌานขึ้นไป ได้แก่ สติคือความสำนึกพร้อมอยู่ อัมมวิจยะ คือความลอดส่องสืบค้นธรรม วิริยะ คือความเพียร ปีติคือความอิ่มใจ ปัสสทธิคือความสงบกายสงบใจ สมาธิคือความมีใจตั้งมั่น อุเบกขาคือความมีใจเป็นกลาง เพราะเห็นตามความเป็นจริง การพิจารณาทำดังนี้ เมื่อเกิดสติขึ้นภายในจิต ก็รู้ชัดว่า สติมีอยู่ภายในจิต เมื่อสติไม่มีอยู่ภายในจิต (คือเสื่อมไปหรือหมดไปจากจิต ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ธรรมดาของสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป) ก็รู้ชัดว่าสติไม่มีอยู่ภายในจิต เมื่อสติเกิดขึ้นในจิตก็รู้ชัดว่าสติเกิดขึ้นในจิต เมื่อสติดำเนินไปในจิต ก็รู้ชัด ดังนั้น ถ้ากำหนดพิจารณาดังนี้ ก็จะเห็นว่าสติก็เป็นปรากฏการณ์ชนิดหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป แม้สติของผู้อื่นก็เป็นไปทำนองเดียวกัน นี้เรียกว่า พิจารณาเห็นธรรม (คือ ความเกิดและความเสื่อม) ในธรรม (คือสติ) สภาพเช่นนี้เป็นสภาพที่ผู้ศึกษามีสติตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรม (คือสติ) มีอยู่ก็สักว่าเป็นความรู้ เพียงอาศัยระลึกเท่านั้น เป็นอันละตัณหาและมิจนากิฎฐิได้ ถอนความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ ได้ การพิจารณาโพชฌงค์องค์อื่นก็เป็นไปอย่างเดียวกัน (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 81-82)

ง.5 อัมมานุปัสสนา สัจจบรรพ สัจจบรรพนี้ เป็นการพิจารณา อริยสัจในพระพุทธศาสนา โดยแยกพิจารณาทีละสัจ

ทุกขอริยสัจ กิจกรรมการศึกษาในข้อนี้กำหนดพิจารณาตัว ทุกขว่าเกิดขึ้นอย่างไร ดำเนินไปอย่างไร เสื่อมไปอย่างไร ทีละลักษณะปรากฏการณ์ที่เรียกว่า ความทุกข์ ได้แก่ 1) ความเกิด (ชาติ) 2) ความเสื่อมโทรม (ชรา) 3) ความแตกสลายจากสภาพเดิม (มรณะ) 4) ความแห้งใจเมื่อประสบความทุกข์ (ความโศก) 5) ความรำไรรำพันกิริยาที่คร่ำครวญเมื่อประสบความวิบัติ (ปริเทวะ) 6) ความไม่สำราญกาย ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีเมื่อกระทบกายสัมผัส (ทุกข์) 7) ความไม่สำราญจิต ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีเมื่อ

กระทบมโนสัมผัส (โทมนัส) 8) ความคับแค้นเมื่อกระทบความวิบัติ (อุปายาส)
 9) ความประสพกับรูป เสียง รส กลิ่น โผฏฐัพพะอันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าพอใจ
 10) ความพลัดพรากจากรูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะอันน่าปรารถนา น่าพอใจ
 11) ปรารถนาสิ่งต่าง ๆ ต่อไปนี้ แล้วไม่ได้ คือ ความปรารถนาที่จะไม่เกิด
 ความปรารถนาที่จะไม่แก่ ความปรารถนาที่จะไม่เจ็บ ความปรารถนาที่จะไม่
 ตาย ความปรารถนาที่จะไม่มีหรือพ้นจากความทุกข์ในข้อ 4) ถึง 10) ข้างต้น
 (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 82-84)

จริง ๆ แล้ว จุดที่พิจารณาคือ ความเกิดและความดับของความยึดมั่น
 ถือมั่นในความทุกข์ 11 ลักษณะข้างต้น กิจกรรมการศึกษาพิจารณาจับตอนตั้งแต่
 ยกทุกข์ลักษณะใดลักษณะหนึ่งใน 11 ลักษณะขึ้นพิจารณา จับให้ได้ก่อนว่าขณะ
 กำลังมีสภาวะทุกข์เกิดขึ้น แล้วก็เฝ้าสังเกตความเป็นไปของลักษณะเช่นนี้ ที่สุดก็
 จะเห็นว่าสภาวะทุกข์นั้นจะเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยจากความเกิดขึ้น ดำเนินไปจนถึง
 ดับไปในที่สุด พิจารณาเห็นทุกข์ของตนเกิดดับอย่างไรก็อนุมานรู้ชัดซึ่งทุกข์ของผู้อื่น
 ทำนองเดียวกัน ความดับความเสื่อมที่ว่ามันขึ้นอยู่กับอุปาทานที่ทำให้เอาตัวตนเข้าไป
 ไปเกาะเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทั้ง 11 ลักษณะข้างต้น ดังจะเห็นว่า ความเกิด แก่
 เจ็บ ตาย ความประสพอะไร ๆ นั้น เป็นปรากฏการณ์ที่เป็นไปธรรมดา เช่น
 เดียวกับ ฝนตกฟ้าร้อง ซึ่งไม่มีใครมีความทุกข์โศกเพราะเหตุเพียงเท่านั้น แต่ที่
 เกิดทุกข์และบัญญัติทุกข์เป็น 11 ลักษณะ ก็เพราะมนุษย์จะเกาะเกี่ยวยึดมั่นว่าเป็น
 ตัวตนของตน และคาดหมายให้เป็นไปตามใจปรารถนาในปรากฏการณ์ทั้ง 11
 ลักษณะนี้ เมื่อกำหนดพิจารณาความทุกข์เหล่านี้ที่ละลักษณะสุดแต่ว่าจะยกลักษณะใด
 ขึ้น ก็จะได้เห็นอุปาทานที่ประกอบในความทุกข์นั้น ครั้นพิจารณาไปก็จะเห็นความ-
 เกิดความดับของอุปาทาน ซึ่งก็คือเห็นความเกิดความดับของความทุกข์นั่นเอง

ทุกขสมุทัยอริยสัจ กิจกรรมการศึกษาในข้อนี้พิจารณาให้รู้ชัดในลักษณะ
 ต่าง ๆ ของทุกขสมุทัยว่าเกิดและตั้งอยู่ที่ไหน มีลักษณะอย่างไร ลักษณะของ
 ปรากฏการณ์ที่เรียกว่า ทุกขสมุทัย นั้น ได้แก่ ตัณหา คือ สภาพทยานอยากที่ประกอบ
 ด้วยอำนาจความเพลิดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ ตัณหามี 3 ชนิด คือ ความทยานอยาก
 ที่จะได้ ความทยานอยากที่จะเป็น และความทยานอยากที่จะไม่เป็น ตัณหาที่ว่านี้
 เกิดขึ้นและดำเนินไปเมื่อพบเห็นสิ่งที่รักและเจริญใจ ซึ่งพิจารณาได้ในหลายแง่
 ดังนี้

- ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ
- รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์
- จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ขานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ
กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ
- จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ขานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส
และมโนสัมผัส
- จักขุสัมผัสเวทนา โสตสัมผัสเวทนา ขานสัมผัสเวทนา
ชิวหาสัมผัสเวทนา กายสัมผัสเวทนา และมโนสัมผัสเวทนา
- รูปสัญญา สัททสัญญา (ความหมายรู้ทางเสียง) คันธสัญญา
รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา อัมมสัญญา
- รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา
โยภูฏฐัพพสัญญาเจตนา อัมมสัญญาเจตนา
- รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา
อัมมตัณหา
- รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก อัมมวิตก
ธรรมกลุ่มนี้ หมายถึง ความตริก (อาการที่จับลง) ในอารมณ์นั้น
- รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์ คันธวิจารณ์ รสวิจารณ์ โผฏฐัพพวิจารณ์
อัมมวิจารณ์ ธรรมกลุ่มนี้ หมายถึง ความตรอง (อาการที่พิจารณา)
พิจารณา) ในอารมณ์นั้น

ทุกขสมุทัยนี้ เป็นธรรมชาติที่ปรากฏเมื่อมนุษย์เกี่ยวข้องกับโลก โดยมีวิชชาหรือกรอบทฤษฎีที่ผิดเป็นพื้นฐาน เช่น นาย ก. ยึดมั่นว่า สิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้เป็นสิ่งมีตัวตนเป็นของตน (รวมไปถึงเป็นของผู้อื่นด้วย) เมื่อ นาย ก. คิดถึงบ้านซึ่งเพิ่งผ่อนส่งเสร็จ นาย ก. ก็รู้สึกภูมิใจและพอใจที่มีบ้านเช่นนั้นเป็นของตน นาย ก. คิดถึงบ้านหลังนั้นในแง่มุมต่าง ๆ คิดถึงห้องโน้นห้องนี้ สีต่าง ๆ ที่ประกอบขึ้นเป็นบ้าน แล้ว นาย ก. ก็ไม่ยอมให้อันตรายใด ๆ เกิดขึ้นแก่บ้านหลังนั้น นาย ก. อาจจะต้องไปถึงเรื่องการประกันภัย ในขณะที่จะเกิดอะไรขึ้นกับบ้านหลังอื่นบ้าง นาย ก. ไม่เคยสนใจทุกข์ร้อนอะไรด้วย นี่เป็นตัวอย่างของความปรากฏขึ้นของทุกขสมุทัย โดยที่ความทุกข์ส่วนผลจะมากหรือน้อยย่อมขึ้นอยู่กับปริมาณของความเกาะเกี่ยวของ นาย ก. ต่อบ้านหลังนั้น กรณีอาจพิจารณาทุกขสมุทัยได้ในแง่ต่าง ๆ ของวงจรแห่งการเกิดทุกข์ได้ คือ พิจารณาความทายน-

อยากในสิ่งที่รักและเจริญใจในแง่ต่าง ๆ ดังนี้

- ทุกขสมุทัย เกิดและตั้งอยู่ที่ใจ ถ้าพิจารณาตรง อวัยวะที่คิด
ของ นาย ก.

- ทุกขสมุทัย เกิดและตั้งอยู่ที่ธรรมารมณ์ ถ้าพิจารณาตรง
สิ่งที่คิด คือ บ้านในความคิดของ นาย ก.

- ทุกขสมุทัย เกิดและตั้งอยู่ที่มโนวิญญาณ ถ้าพิจารณาตรง
การคิด หรือ การรู้แจ้งอารมณ์ (บ้านในความคิด) ของ นาย ก.

- ทุกขสมุทัย เกิดและตั้งอยู่ที่มโนสัมผัส ถ้าพิจารณาตรง
การประกอบกันพอดีของใจ ธรรมารมณ์ มโนวิญญาณ ของ นาย ก.

- ทุกขสมุทัย เกิดและตั้งอยู่ที่มโนสัมผัสเวทนา ถ้าพิจารณา
ตรง ความภูมิใจ พอใจ ต่อบ้านในความคิดของ นาย ก.

- ทุกขสมุทัย เกิดและตั้งอยู่ที่อัมมสังขญา ถ้าพิจารณาตรง
การกำหนดหมายรู้ความคิด เรื่องบ้านของ นาย ก. เช่น หมายรู้ว่า สิ้นสิ้น
รูปร่างอย่างนั้นอย่างนี้

- ทุกขสมุทัย เกิดและตั้งอยู่ที่อัมมสังขญาเจตนา ถ้าพิจารณา
ตรง ความเจาะจงคิดอ่าน เรื่องบ้านของ นาย ก.

- ทุกขสมุทัย เกิดและตั้งอยู่ที่อัมมัตถหา ถ้าพิจารณาตรง
ความพยายามอยากในสิ่งที่คิด เช่น อยากให้บ้านอยู่รอดปลอดภัยเป็นของตนอยู่
ตลอดไป (จนกว่าจะเบื่อ ถ้าเบื่อก็อยากที่จะพ้น ๆ ไปจากบ้านหลังเดียวกัน
นั้น)

- ทุกขสมุทัย เกิดและตั้งอยู่ที่อัมมวิตก ถ้าพิจารณาตรง
อาการที่ความคิดจับลงเฉพาะ เช่น ความคิดจับลงที่ความห่วงกังวลในความไม่
ปลอดภัยของบ้าน การจับลงดังกล่าว คือ อาการของวิตก

โดยนัยนี้ การพิจารณา ธรรม ที่เรียกว่า ทุกขสมุทัยนั้นจะพิจารณา
ตรงไหนก็ได้ สุดแต่ว่า ผู้ศึกษาจะจับพิจารณาได้ แต่ถ้าสืบสาวไปก็จะพิจารณา
ได้ทั้งสายตาตามตัวอย่างข้างต้น จะจับตอนพิจารณาตรงไหนก็ตาม ย่อมจับลักษณะ
ของทุกขสมุทัยได้ตรงกัน คือ ความพร่อง ความกังวล สรุปรวมแล้วเป็นความ-
พยายามอยากที่จะมีหรือได้ในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และธรรมารมณ์ที่ตนรักใคร่
ปรารถนา ความพยายามอยากในความเป็นตามสภาพที่ตนพอใจ และความพยายาม-

อยากในความพ้นจากสภาพที่ตนไม่พอใจ ความพยายามอยากทั้งสามนี้แท้ก็คือ ความรู้สึกเดียวกัน เพียงแต่พิจารณาต่างแง่มุมกัน ดังกรณี นาย ก. ที่มีความปรารถนาในบ้านหลังนั้น เพราะสวยถูกใจ เมื่อได้มาแล้วก็อยากอยู่อย่างนี้ตลอดไป มองดูก็พอใจ ใจสอຍก็สะดวก เป็นต้น นี่เป็นความพยายามอยากที่จะได้ในทำนองเดียวกัน นาย ก. ก็อยากให้บ้านเป็นของตนตลอดไป กล่าวง่าย ๆ ก็คือ อยากเป็นเจ้าของบ้านดังกล่าว นี่เป็นความพยายามอยากในความเป็น ความพยายามอยากนี้มองในทางกลับก็คือ นาย ก. ย่อมไม่อยากให้บ้านนี้พรางไปจากจนกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ นาย ก. ไม่อยากที่จะไม่มีบ้านหลังนี้ นี่เป็นความพยายามอยากในความไม่เป็น

ทุกขนิโรธอริยสัง จิกกรรมการศึกษาในข้อนี้ก็คือ พิจารณาให้รู้ชัดในลักษณะต่าง ๆ ของความดับทุกข์ว่ามีลักษณะอย่างไร ดับได้ที่ไหน ลักษณะของปรากฏการณ์ที่เรียกว่า ทุกขนิโรธหรือความดับทุกข์นี้คือ ความสํารอก สงัดใจ ปลอຍวาง ไม่มีอาลัย หรือความดับเสียดซึ่งตัดหาที่มีอยู่ ส่วนที่ว่าจะละตัดหาได้ที่ไหนนั้น ก็ละในที่ที่ตัดหาเกิด ข้อนี้พิจารณาต่อเนื่องจากการพิจารณาทุกขสมุทัย เมื่อจับตัดหาได้ก็ละเสียดตรงนั้น กล่าวเป็นภาพกว้างก็คือ อะไรเป็นที่รัก เจริญใจ ก็ดับที่สิ่งนั้น จากกรณีของ นาย ก. แสดงให้เห็นว่า ถ้าพิจารณาว่า ตัดหาเกิดและตั้งอยู่ที่ใจ ที่คิดถึงบ้านหลังที่ตนพอใจ ก็ดับตัดหาที่ใจ ถ้าพิจารณาว่าตัดหาขึ้นและตั้งอยู่ที่อาการที่ความคิดจับลง กังวลในความไม่ปลอดภัยของบ้านหลังนั้น ก็ดับตัดหาที่อาการที่ความคิดจับลงนั้น เป็นต้น

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง จิกกรรมการศึกษาในข้อนี้ คือ พิจารณาให้รู้ชัดในลักษณะของทางแห่งความดับทุกข์ โดยข้อเท็จจริงแล้ว ผู้ศึกษาที่จะสามารถเจริญสติปัฏฐานจนถึงอัมมานุปลสนา สติปัฏฐาน สังขบรรพ ย่อมปฏิบัติไตรสิกขามาแล้วตามลำดับ นั่นคือ เคยกล่อมเกลாதัวเองอย่างมรรคมองค์ 8 มาแล้ว เมื่อมาเจริญอัมมานุปลสนาสติปัฏฐานจะมีลักษณะเป็นการทบทวนหรือสร้างความคิดรวบยอดในแง่มุมใหม่ที่เป็นหลักการล้วน ๆ เพื่อเห็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นทั้งความเกิด ความดับ และสาเหตุของความเกิดและความดับนั้น ในสามข้อแรกของบรรพนี้พิจารณาเห็นความเกิด และดับทุกข์ตลอดจนสาเหตุของความเกิดทุกข์มาแล้ว ในข้อนี้ก็พิจารณาว่าอะไรบ้างที่เป็นสาเหตุของความดับทุกข์ คือ ดับตัดหา ดังนี้

องค์ประกอบแรกที่ทำให้ดับตัณหาได้ คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในสาเหตุของการเกิดทุกข์ ความรู้ในความดับทุกข์ และความรู้ในทางแห่งความดับทุกข์ หรือความรู้ในวิธีการดับตัณหานี้ได้แล้ว จากการเจริญสติปัฏฐานในบรรพนี้ ความรู้เหล่านี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ

องค์ประกอบที่สอง ที่ทำให้ดับตัณหาได้ คือ ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในความไม่พยายาบท ความดำริในอันไม่เบียดเบียน ความดำริเหล่านี้ผู้ศึกษาได้กระทำแล้วในการศึกษาตลอดมา ในขั้นนี้เป็นเพียงยกมาพิจารณาเพื่อร้อยรัดหลักการขึ้น ความดำริเหล่านี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ

องค์ประกอบถัดมาที่ทำให้ดับตัณหาได้ คือ การงดเว้นจากวจีทุจริต 4 คือ งดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดล่อลึง งดเว้นจากการพูดคำหยาบ องค์ประกอบนี้เรียกว่า สัมมาวาจา การงดเว้นที่นี้ หมายถึง กุศลเจตสิกประกอบจิตอยู่

องค์ประกอบที่สี่ ที่ทำให้ดับตัณหาได้ คือ การงดเว้นจากกายทุจริต 3 คือ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ และ งดเว้นจากการประพฤตินิन्दในกาม การงดเว้นเหล่านี้หมายถึง เจตนางดเว้นเช่นเดียวกับสัมมาวาจา การงดเว้นในองค์ประกอบนี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ

องค์ประกอบที่ห้า ที่ทำให้ดับตัณหาได้ คือ ละการเลี้ยงชีพที่ผิด สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยการเลี้ยงชีพที่ชอบ ในที่นี้หมายถึง การเลี้ยงชีพที่ลดทอนความเกาะเกี่ยวพัวพันทางจิตใจ และมีภาระผูกพันน้อย เช่น พระภิกษุในพระพุทธศาสนา เลี้ยงชีพด้วยการบิณฑบาต ใช้เครื่องนุ่งห่มจำนวนจำกัด ทั้งหมดนี้มีการพิจารณาประโยชน์ที่เป็นจริงเป็นคุณค่าแท้ เป็นเรื่องของการบริโภคเท่าที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตเพื่อความพ้นทุกข์ นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ หมายถึง เจตนาละเว้นเช่นเดียวกับองค์ประกอบที่สามและสี่

องค์ประกอบที่หก ที่ทำให้ดับตัณหาได้ คือ ความเกิดความพยายาม (ฉันทะพยายาม) การตั้งใจ (ปรารภความเพียร) รักษาความพยายามนั้นไว้สม่ำเสมอ (ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้) เพื่อป้องกัน เพื่อละความชั่วหรือกรรมชาติ

ที่ทำให้เกิดความทุกข์ (อกุศลธรรม) เพื่อทำให้มีขึ้น เพื่อรักษาไว้ซึ่งความดี หรือธรรมชาติที่ทำให้ดับตัณหา (กุศลธรรม) ที่ว่าละอกุศลธรรมและทำกุศลธรรม นั้น ที่แท้เป็นการกระทำในครั้งเดียวกัน โดยที่กุศลธรรมแลอกุศลธรรมนั้นเป็น ธรรมชาติที่แกกั๊ก ถ้าทำอย่างหนึ่งก็คือ การละอีกอย่างหนึ่งเสมอไป เพียงแต่ ในที่นี้แยกพิจารณาหลาย ๆ แง่มุม ให้เห็นภาพชัดเจนขึ้นในหลาย ๆ สถานการณ์ เท่านั้น ความพยายามเหล่านี้เรียกว่า สัมมาวายามะ

องค์ประกอบที่เจ็ด ที่ทำให้ดับตัณหาได้ คือ การเจริญสติปัฏฐาน 4 ถึงระดับที่ละความชอบความชังในการดำเนินชีวิต (กำจัดอกิฆณาและโทมนัสใน โลกเสียได้) ลักษณะอย่างนี้เป็นความมีสติเรียกว่า สัมมาสติ

องค์ประกอบที่แปด ที่ทำให้ดับตัณหาได้ คือ การทำสมาธิถึงระดับ บรรลุฌาน 4 ที่ละทุกข์สุข และดับโสมนัส โทมนัส ได้แล้ว มีอุเบกขาที่ทำให้สติ- บริสุทธิ์ ลักษณะอย่างนี้เป็นความมีสมาธิเรียกว่า สัมมาสมาธิ

ที่ผ่านมาผู้ศึกษาได้ปฏิบัติอย่างมรรคมงคล 8 นี้มาแล้ว แต่ปฏิบัติตาม ขั้นตอนทางการศึกษาที่บูรณาการเป็นพฤติกรรมอันเดียวกัน เช่น ผู้ศึกษาเจริญสติ- ปิฏฐาน สมมติเช่น กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน อานาปานสติบรรพ ในขณะที่ เจริญอยู่นั้นเองก็เท่ากับว่าผู้ศึกษากำลังปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ โดยดับตรหาหรือ ถอนอวิชชาแล้ว ขณะนั้นผู้ศึกษาย่อมมีสัมมาทิวัจฉิ คือ รู้ในอริยสัจอย่างน้อยก็กำลัง ปฏิบัติกิจในอริยสัจ ขณะนั้นก็มีความดำริที่จะออกจากกาม ความพยายบาท และ เบียดเบียน ขณะเดียวกันก็เจตนางดเว้นจากกาย วาจา และการเลี้ยงชีพที่สุจริต อยู่ ความตั้งใจมั่น ความพยายาม ความกำหนดสติในการเจริญสติปัฏฐาน ก็คือ องค์ประกอบ 3 ตัวสุดท้าย ซึ่งเป็นองค์ประกอบทางจิต ดังนั้น การเจริญชัมมานุ- ปัสสนา ในข้อทุกนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจ จึงมีลักษณะเป็นการกำหนดรู้ทางพ้น- ทุกข์อันตนดำเนินมาแล้วเป็นรายการณและพิจารณาที่ละองค์ประกอบ เพื่อให้เห็น แนวทางดังกล่าวชัดเจนหลายแง่มุม เพื่อระบุเป็นกรณีทั่วไปหรือเป็นหลักการขึ้น การพิจารณาเหล่านี้จะเห็นได้ที่ละนิดละหน่อย (แม้ว่าจะปฏิบัติมาแล้วด้วยตัวเอง หลายต่อหลายครั้ง) เป็นการพิจารณาให้เห็นลักษณะของสาเหตุแห่งความดับทุกข์ หรือแนวปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์นั่นเอง

โดยภาพรวมแล้ว ชัมมานุปัสสนา สติปัฏฐาน สัจจบรรพนี้ เป็นการ พิจารณาไล่เลียงสิ่งที่ตนปฏิบัติมาแล้วนั่นเอง แต่แทนที่จะสรุปกายหรือความรู้สึก ดังที่เคยแยกพิจารณามาแล้ว ก็มาพิจารณาในแง่มุมใหญ่ คือ พิจารณาตัวหลักการ โดยยกตัวทุกข์ขึ้นพิจารณาแล้วสาวไปถึงสาเหตุการพิจารณาเช่นนี้ก็จะเห็นความทุกข์

ดับไปและจับได้ด้วยว่าที่วาทุภคดับนั้นเป็นเพราะดับหาดับ พิจารณาต่อไปถึงตัว-
ความดับทุกขและสาเหตุของความดับแห่งตัณหาคือสิ่งที่ตนกำลังกระทำอยู่
และเคยกระทำผ่านมาแล้วนั่นเอง

การพิจารณาสืบสาวเช่นนี้ ก็จะเห็นสภาพธรรมที่เป็นความเกิดและ
ความเสื่อมไปของอริยสังขแต่ละสังข เช่น เห็นว่า ทุกขที่ยกขึ้นพิจารณานั้นเกิดขึ้น
แล้วก็ดับไป นี้เรียกว่า พิจารณาเห็นธรรม (คือ ความเกิดและความดับ) ใน
ธรรม (คือ สังขที่ยกขึ้นพิจารณา) อาการเช่นนี้ คือ ความมีสติกำหนดรู้ว่าธรรม
เช่นความทุกข์ที่มีอยู่ก็สักว่าเป็นความรู้ เป็นที่อาศัยระลึกเท่านั้น ไม่ใช่สำหรับ
เกาะเกี่ยวยึดติด เป็นอันตัดตัณหาคะมีจจากปฏิญได้ ถอนความยึดมั่นถือมั่นใน
สิ่งต่าง ๆ ที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย

ในขั้นนี้ อาจสรุปได้ว่า กิจกรรมการศึกษา ได้แก่ การกระทำในเรื่อง
ราวต่าง ๆ ต่อไปนี้

1. การปฏิบัติตนให้มีคุณสมบัติ 7 ประการ คือ มีศรัทธา มีหิริ
โอตตปปะ เป็นพหูสูต เป็นผู้ปรารถนาความเพียร มีสติ และมีปัญญา
2. การควบคุมตนเองและระมัดระวังในสิกขาบทต่าง ๆ ทั้งนี้
อาศัยการน้อมใจลงด้วยศรัทธา หิริ โอตตปปะ และการปรารถนาความเพียร
3. การสำรวมอินทรีย์ การประมาณในการบริโภค เป็นการ
สำรวมระวังปิดกัน ยับยั้งบางอกุศลที่จะเกิดหรือเกิดขึ้นในกิจกรรมต่าง ๆ ในการ
ดำเนินชีวิต
4. การหมั่นประกอบความเพียรเครื่องต้น เป็นการฝึกสติให้
ยิ่งขึ้นไปด้วยการผูกจิตไว้กับอารมณ์กรรมฐานต่าง ๆ ตามถนัด จนบรรลุฉนวน 4
5. การเจริญสติปฏิฐาน เป็นการใช้จิตที่มีสติบริสุทธิ์เฝ้าสังเกต
ปรากฏการณ์ โดยเฉพาะชั้นที่ 5 จนเห็นความเกิดดับในสิ่งที่เฝ้าสังเกตนั้น ทำ
ให้พ้นไปจากความทุกข์ได้

สาระที่ศึกษา

จะเห็นว่ากิจกรรมการศึกษาในพระพุทธศาสนานั้น เป็นเรื่องของการ
ดำเนินชีวิตหรือการมีความสัมพันธ์กับโลกทั้งสิ้น ในขั้นต้น ๆ มุ่งควบคุมความ-
สัมพันธ์ให้อยู่ในขอบเขต ในขั้นหลัง ๆ มุ่งทำความเข้าใจธรรมชาติของความ-
สัมพันธ์นั้น และโดยที่โลกที่มุ่งทำความเข้าใจนี้เป็นโลกตามการรับรู้ของมนุษย์
เอง ดังนั้น สิ่งที่ต้องทำความเข้าใจก็คือ ชั้นที่ 5 นั่นเอง วิธีการก็คือ เฝ้า

สังเกต จนเห็นความเกิดดับ ทั้งนี้ อาศัยจิตที่มีสติอันบริสุทธิ์ที่ได้ฝึกมาแล้ว (จากจิตสิกขา) เป็นเครื่องมือ

กล่าวได้ว่า สาระที่ผู้ศึกษาในสังคัมพระพุทฺธศาสนาจะต้องศึกษาก็คือ ชั้นที่ 5 โดยนัยต่าง ๆ เท่าที่กล่าวมาในบทที่ 3 มี 4 นัย ด้วยกันคือ สามัญลักษณะ คุณและโทษตลอดจนการสลัดออก ปฏิจจสมุปบาท และ อริยสัจ แต่ละนัยเป็นการศึกษาชั้นที่ 5 ในแง่มุมต่าง ๆ เหมือนการพลิกคลี่ออก พิจารณาให้เห็นแจ้งในสิ่งนั้น ๆ การศึกษาสาระเหล่านี้ เริ่มแต่ทำความเข้าใจว่าอะไรเป็นอะไร เช่น นีทุกุฑ นีเวทนา ตามที่ผู้อื่นบอกเล่าไว้ ศึกษาด้วยการเฝ้าสังเกตปรากฏการณ์ เช่น เฝ้าสังเกตเวทนาว่าเป็นสุข หรือทุกข์ หรืออุเบกขา มีการเปลี่ยนแปลงอย่างไร จนสรุปนัยต่าง ๆ ได้ สาระเหล่านี้เป็นเรื่องของธรรมชาติล้วน ๆ ไม่เกี่ยวเนื่องด้วยบัญญัติหรือสิ่งที่มนุษย์สมมติขึ้น จัดว่าเป็นสาระที่ประณีตลึกซึ้งในพระพุทฺธศาสนา และเป็นจริงที่ผู้เข้าถึงจะบรรลุความพ้นทุกข์สิ้นเชิงด้วย

พระพุทฺธศาสนามีความจริงในระดับสมมติด้วย เป็นความจริงที่กระเจาออกจากเรื่องของชั้นที่ 5 โดยนัยต่าง ๆ ขึ้นต้น แล้วปรับอธิบายอย่างเนื่องด้วยบัญญัติ คือ เนื่องด้วยความเป็นตัวตน ดังปรากฏเป็นพุทธพจน์มากมาย เรื่องนี้จะกล่าวอีกครั้งในเรื่อง สิ่งที่ควรรู้ภายใต้บัญญัติในบทที่ 5

กล่าวโดยสรุปในที่นี้ก็คือ สาระที่ผู้ศึกษาในสังคัมพระพุทฺธศาสนาจะต้องศึกษาก็คือ พุทธพจน์ (หลัก) พุทธพจน์นั้น นอกจากจะจำแนกตั้งข้างต้นแล้ว ยังอาจจำแนกได้อีกแบบหนึ่งคือ ธรรมและวินัย ด้วย (กรมการศาสนา 2525 : 10 : 123) นั่นก็คือ ธรรมและวินัย เป็นสาระที่ต้องศึกษาในพระพุทฺธศาสนา

เงื่อนไขการศึกษา

เงื่อนไขการศึกษา หมายถึง สภาพสนับสนุนที่ทำให้ผู้ศึกษาได้มีพัฒนาการทางปัญญาในแง่ใดแง่หนึ่ง เช่น จากไม่รู้มาเป็นรู้ จากรู้มาเป็นเข้าใจ จากเข้าใจมาเป็นรู้แจ้ง ตลอดจนมีโอกาสในการทำกิจกรรมการศึกษา โดยทั่วไปแล้วพฤติกรรมเหตุของการเรียนรู้ อาจจำแนกได้ 3 ประการ คือ การฟังจากผู้อื่น การคิดด้วยระบบเหตุผลของตน และการปฏิบัติอันเป็นเหตุของความรู้ชนิดนั้น ๆ นอกจากนี้ การเรียนรู้ของมนุษย์ขึ้นอยู่กับ การรับรู้ มนุษย์รับรู้ได้ 6 ทาง คือ ทางตารับรู้รูป ทางหูรับรู้เสียง ทางจมูกรับรู้กลิ่น ทางลิ้นรับรู้รส ทางกายรับรู้พื้นผิวและอุณหภูมิ ทางใจรับรู้ความรู้สึก ความคิด เมื่อเป็นเช่นนี้ อาจจำแนกเงื่อนไขการเรียนรู้ของมนุษย์ได้เป็นเงื่อนไขภายนอก และเงื่อนไขภายใน

เงื่อนไขภายนอก

เงื่อนไขภายนอก ได้แก่ ทุกสิ่งภายนอกตัวผู้ศึกษาเอง ที่มีอิทธิพลต่อการเรียนรู้หรือต่อการศึกษาของบุคคล อาจจำแนกเงื่อนไขภายนอกนี้ได้เป็น 3 ประเภท คือ

1. สิ่งแวดล้อมประเภทบุคคล
2. สิ่งแวดล้อมประเภทบรรยากาศ
3. สิ่งแวดล้อมประเภทสิ่งของและสถานที่

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่เงื่อนไขภายนอกมาก ดังจะเห็นแสดงไว้ในหลายที่ว่า เป็นปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ หรือเป็นเหตุให้เกิดมงคล ในที่นี้จะยกตัวอย่างพอสังเขป ดังนี้

ก. สิ่งที่ทำให้มีโชคดี ชรรรมหรือนวปฏิบัติซึ่งก่อให้เกิดความสุข ความเจริญ มี

มงคลที่ 1	ไม่คบคนพาล
มงคลที่ 2	คบบัณฑิต
มงคลที่ 4	อยู่ในถิ่นที่มีสิ่งแวดล้อมดี
มงคลที่ 26	ฟังธรรมตามกาล หรือหาโอกาสแสวงหาความรู้
มงคลที่ 30	สนทนาธรรมตามกาล

ข. ทางเกิดแห่งแนวความคิดที่ถูกต้อง (ข้อหนึ่ง) ได้แก่ การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก (ปรโตโฆสะ แปลว่า เสียงจากภายนอก) คือ การรับฟัง คำแนะนำ สั่งสอน เล่าเรียนความรู้ สนทนาซักถาม ฟังคำโฆษณาชักจูงของผู้อื่น ในที่นี้หมายถึง กัลยาณมิตร พระพุทธศาสนาเชื่อว่า กัลยาณมิตร เป็นบุคคลที่เอื้อต่อการเรียนรู้และเป็นผู้สนับสนุนการศึกษาของบุคคล ดังคำกล่าวต่อไปนี้

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิตรดินาค ความมีกัลยาณมิตรก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตรแห่งการเกิดขึ้นของอารยธรรมาภิมรรคแก่ภิกษุ ฉะนั้น"

"ความมีกัลยาณมิตร เท่ากับเป็นการครองชีวิตอันแสนประเสริฐ (พรหมจรรย์) ทั้งหมดทีเดียว เพราะว่า ผู้มีกัลยาณมิตรพึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอารยอัษฎางคิกมรรค"

"อาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตร เหล่าสัตว์ (มนุษย์) ผู้มีชีวิตเป็นธรรมดา ก็พ้นจากชาติ ผู้มีชราเป็นธรรมดา ก็พ้นจากชรา ผู้มีมรณะเป็นธรรมดาก็พ้นจากมรณะ ผู้มีโสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสเป็นธรรมดา ก็พ้นจากโสกะ ปรีเทวะ ทุกข์โทมนัส และอุปายาส"

"เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายนอกอื่นแม้สักอย่างเดียว ที่มีประโยชน์มากสำหรับภิกษุผู้เป็นเสขะ เหมือนความมีกัลยาณมิตร ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตรย่อมกำจัดอกุศลได้ และย่อมยังกุศลให้เกิดขึ้น"

"ความมีกัลยาณมิตร ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เพื่อความดำรงมั่นไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสังขาร"

(กรมการศาสนา 2525 : 19 : 2-36 ; 20 : 16-25 ; 25 : 237)

การที่พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่กัลยาณมิตรซึ่งเป็นผู้ให้คำแนะนำ (ปรโตโฆสะ) ก็เพราะเป็นต้นเหตุของสิ่งแวดล้อมประเภทบรรยากาศ และสิ่งแวดล้อมประเภทสิ่งของและสถานที่ โดยที่ถ้าผู้นั้นมีเพื่อนดี มีผู้แนะนำดี กัลยาณมิตรเหล่านี้ก็จะช่วยจัดบรรยากาศ สิ่งของ ตลอดจนสถานที่ให้เอื้อต่อการศึกษาของบุคคล ลักษณะของกัลยาณมิตรมี 7 ประการ ดังนี้

1. มีลักษณะชวนให้อยากเข้าไปปรึกษาไต่ถาม ใกล้เคียงแล้วสบายใจ รู้สึกสนิทสนม (ปิโย)
2. มีความประพฤติสมควรแก่ฐานะ ให้เกิดความอบอุ่นใจ รู้สึกปลอดภัย รู้สึกว่าเป็นที่พึ่งได้ นำเคารพ (ครุ)
3. นายก้อย่อง ควรเอาอย่าง เพราะทรงคุณ คือ ความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง ทั้งเป็นผู้ฝึกอบรมและปรับปรุงตนเองอยู่เสมอ (ภาวนีโย)

4. เป็นที่ปรึกษาที่ดี โดยเข้าใจพูด รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไร อย่างไร อีกทั้งคอยแนะนำว่ากล่าวตักเตือน (เวตฺตา จ)
5. อุดหนุนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมทั้งจะรับฟังคำปรึกษาซักถามทุกอย่างอยู่เสมอ ไม่เบื้อ (วจนภขโม)
6. กล่าวชี้แจงแถลงเรื่องต่าง ๆ ที่ลึกซึ้งได้ (คมภีรญจ กถ กตฺตา)
7. ไม่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล (โนจฺจฺจาเน นโยชเช)

จากลักษณะข้างต้น จะเห็นว่ากัลยาณมิตรในที่นี้คงจะได้แก่ ครู หรือ ผู้รู้ แต่ในบางกรณี ก็ไม่อาจหาผู้รู้หรือครูได้ทุกเวลาทุกสถานที่ สำหรับผู้บวช ซึ่งตัดสินใจศึกษาอย่างเข้มขันโดยมีเป้าหมายเพื่อความพ้นทุกข์ อีกทั้งได้ละทิ้งสังคมเดิมของตนมารวมกันเป็นกลุ่มสังคมใหม่ พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติกฎระเบียบเพื่อควบคุมพฤติกรรมด้านต่าง ๆ ของบุคคลเหล่านี้ในแง่รายบุคคลแล้ว กฎระเบียบเหล่านี้เอื้อต่อการศึกษาของตนเอง มีฐานะเป็นสิกขาบท แต่ในแง่สังคมแล้ว กฎระเบียบเหล่านี้ช่วยสร้างสิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตร ทั้งที่เป็นบุคคล สิ่งของ สถานที่ และบรรยากาศ กรณีกฎระเบียบดังกล่าวมีฐานะเป็นวินัย จะขอยกตัวอย่างวินัยพอให้เห็นภาพการจัดสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อการศึกษา ดังนี้

พระพุทธเจ้าทรงพระรณาคณะแห่งพระวินัย ตรัสอานิสงฆ์แห่งการเรียนพระวินัย ทรงยกย่องโดยเฉพาะพระอุบาลีเนื่อง ๆ แก่ภิกษุทั้งหลาย โดยอเนกปริยาย พวกภิกษุทั้งหลายจึงอ้างพระดำรัส แล้วชักชวนกันเรียนพระวินัยใปล้านักพระอุบาลี แต่มีภิกษุกลุ่มหนึ่ง ปรึกษากันว่าขณะนี้บรรดาภิกษุเรียนพระวินัยกันมากต่อไปก็จะเป็นผู้รู้บัญญัติในพระวินัย แล้วก็จะมาบังคับควบคุมพวกเรา ภิกษุกลุ่มนี้จึงช่วยกันกันพระวินัยว่า จะประโยชน์อะไรด้วยสิกขาบทเล็ก ๆ น้อย ๆ เหล่านี้ช่างเป็นไปเพื่อความรำคาญ เพื่อความลำบาก เพื่อความยุ่งเหยิงเสียนี้กระไร

บรรดาภิกษุที่เป็นผู้มักน้อย... ต่างก็เพ่งโทษ ตีเตียน โพนทนาว่า ไฉน ภิกษุกลุ่มนี้จึงได้พากันกันพระวินัยแล้ว แล้วกราบทูลเรื่องดังกล่าวแต่พระผู้มีพระภาค

พระผู้มีพระภาคทรงสอบถามภิกษุกลุ่มนี้ถึงความตั้งข้างต้นแล้วทรงตีเตียน

ว่า ดูกรมณะบุรุษทั้งหลาย ไฉนพวกเธอจึงได้พากันก่นพระวินัยเล่า การกระทำ
 ของพวกเธอ นั้น ไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส ไม่เป็นไป
 เพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์ เพื่อความผาสุกแห่งเหล่าภิกษุผู้มีศีลตั้งงาม ฯลฯ แล้ว
 ทรงบัญญัติวินัยว่า เมื่อมีใครสวดปาติโมกข์อยู่ ภิกษุใดกล่าวว (ทำนอง) ว่า
 ประโยชน์อะไรด้วยสิกขาบทเล็กน้อยเหล่านี้สวดขึ้นแล้ว ช่างเป็นไปเพื่อความ-
 ร้าคาญ เพื่อความลำบาก เพื่อความยุ่งเหยิงนี้กระไร เป็นปาจิตตีย์ เพราะ
 ก่นสิกขาบท (กรมการศาสนา 2525 : 2 : 575-577)

นอกจากนี้ พระพุทธองค์ยังทรงแนะนำแก่ภิกษุทั้งหลายถึงเรื่องที่ควรนำ
 มาสนทนากันในหมู่ภิกษุว่ามี 10 หัวข้อ ดังนี้

1. เรื่องความมักน้อย ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย
 ไม่มักมากอยากเด่น
 2. เรื่องความสันโดษ ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ ไม่
 ชักชวนให้ฟังเพื่อ
 3. เรื่องความสงบ ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงบกายใจ
 4. เรื่องของความไม่คลุกคลี ถ้อยคำที่ชักนำให้ไม่คลุกคลี
 ด้วยหมู่คณะ
 5. เรื่องการปรารถนาความเพียร ถ้อยคำที่ชักนำให้มุ่งมั่นทำ
 ความเพียร
 6. เรื่องศีล ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล
 7. เรื่องสมาธิ ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำจิตมั่น
 8. เรื่องปัญญา ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดปัญญา
 9. เรื่องวิมุตติ ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้พ้นจากกิเลสและ
 ความทุกข์
 10. เรื่องความรู้ความเห็นในวิมุตติ ถ้อยคำที่ชักนำให้สนใจ
 และเข้าใจเรื่องความรู้ ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์
- (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 287 , 14 : 239 , 24 : 138)

นี่เป็นการจัดเงื่อนไขให้คนเป็นกัลยาณมิตรแก่กัน โดยกำหนดให้พูดกัน
 หรือแนะนำกันไปในทางที่ใฝ่ศึกษา ชักนำให้มีสติ ทำให้ผู้ศึกษาได้ย่นได้ฟังแต่สิ่งที่

เป็นประโยชน์เสมอ ในที่สุดก็จะชักนำไปปฏิบัติเพื่อการศึกษาด้วย กล่าวได้ว่าเป็นการสร้างบรรยากาศวิชาการในแนวหนึ่ง

นอกจากจะกำหนดระเบียบปฏิบัติให้เพื่อนร่วมสังคมเป็นสิ่งแวดล้อมทางวิชาการดังกล่าวแล้ว พระพุทธเจ้ายังอนุญาตให้พระบวชใหม่มีผู้คอยรับผิดชอบ ตักเตือน คือ อนุญาตให้สังฆาภิบาล มีพระอุปัชฌายะ และกำหนดหน้าที่ (วัตร) ของทั้งสองฝ่าย ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ไม่มีใครตักเตือน พระสาสน์ นุ่งห่มให้เรียบร้อยมีมารยาท ไม่สมควร คนทั้งหลายจึงเฟื่องโทษติเตียน ภิกษุที่มักน้อย สันโดษ มีความละเอียด มีความรังเกียจ ผู้ใคร่ต่อสิกขาได้ยั้งเช่นนั้น ก็เฟื่องโทษติเตียน แล้วกราบทูลความนั้นแด่พระผู้มีพระภาค อาศัยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ประชุมภิกษุสงฆ์ แล้วทรงสอบถามเรื่องราวได้ความว่าจริง จึงทรงติเตียนว่าการกระทำดังกล่าวเป็นเรื่องของคนไร้สาระ (โมฆะบุรุษ) ไม่เหมาะสม ไม่ใช่กิจของสมณะ ฯลฯ จากนั้นตรัสโทษแห่งความเป็นคนเลี้ยวยาก ความเป็นคนไม่สันโดษ ความคลุกคลี ตรัสคุณแห่งความเป็นคนเลี้ยวง่าย ความขัดเกลา การไม่สะสม การปรารภ ความเพียร ฯลฯ แล้วรับสั่งว่า "เราอนุญาตอุปัชฌายะ อุปัชฌายะจักตั้งจิตสนิทสนมในสังฆาภิบาลฉันบุตร สังฆาภิบาลจักตั้งจิตสนิทสนมในอุปัชฌายะฉันบิดาต่างจักมีความเคารพ ย้ำเกรง ประพฤติกลมเกลียวกันอยู่ จักถึงความไพบูลย์ในธรรมวินัยนี้สังฆาภิบาลปรนนิบัติอุปัชฌายะในชีวิตประจำวัน" ในส่วนของการศึกษา และความเป็นกัลยาณมิตรต่อกันนั้น มีประเด็นที่น่าสนใจ ดังนี้

ถ้าสังฆาภิบาลประสงค์จะเรียนบาลี ฟังพอให้อุปัชฌายะแสดงบาลีขึ้น ถ้าประสงค์จะสอบถามอรรถกถา ฟังสอบถาม... ถ้าความเห็นผิดบังเกิดแก่อุปัชฌายะ สังฆาภิบาลฟังให้สละเสียดหรือฟังวานภิกษุอื่นให้ช่วย หรือฟังทำธรรมกถาแก่อุปัชฌายะ... ถ้าสงฆ์ปรารภจะทำกรรมแก่อุปัชฌายะ (ตุชชฌายกรรม นิสกรรม ปัพพาทนัยกรรม ปฏิสารถนัยกรรม หรืออุกเขปนัยกรรม) สังฆาภิบาลฟังทำความชวนชวหายหาวิธีให้กรรมนั้นระงับไป หรือสงฆ์ฟังน้อมไปเพื่อกรรมสถานเบา

ส่วนอุปชฌายะต้องดูแลการกินอยู่ ตลอดจนคอยตักเตือนให้ลัทธิวิหาริก
ใฝ่ศึกษา เช่น ถ้าความเห็นผิดบังเกิดแก่ลัทธิวิหาริก อุปชฌายะพึงให้สละเสียหรือ
พึงวานภิกษุอื่นให้ช่วย หรือพึงทำกรรมกถาแก่ลัทธิวิหาริก นั้น... ถ้าลัทธิวิหาริก
ต้องอาบัติ อุปชฌายะพึงหาวิธีให้อาบัตินั้นเบาลง ทำนองเดียวกับวลัทธิวิหาริก
(กรมการศาสนา 2525 : 4 : 62-72)

นอกจากจะกำหนดบทบาทแก่ลัทธิวิหาริก และอุปชฌายะ หรืออาจารย์ให้
เอื้อกันและกันในชีวิตแห่งการศึกษาแล้ว พระพุทธศาสนายังมีระบบการตักเตือนกัน
ระหว่างภิกษุด้วยกันด้วย ได้แก่ การปวารณา หมายถึง การแสดงตนยอมให้เพื่อน
ร่วมสังฆมตตักเตือน ทั้งนี้ อาศัยวินัยเป็นเกณฑ์ในการตักเตือนนั้น การปวารณานี้
ช่วยให้ภิกษุแลมิตรทำหน้าที่ได้ง่ายขึ้น โดยสามารถตักเตือนได้โดยไม่รู้สึกว่าเสีย
มารยาท ทั้งตัวผู้ถูกตักเตือนก็ลำบากใจน้อยลงด้วยปวารณาไว้แล้ว การปวารณา
นี้ยังปรากฏเป็นประเพณีในปัจจุบัน คือ การปวารณาของหมู่ภิกษุในวันอาสาฬหบูชา
ซึ่งมีอีกชื่อหนึ่งว่า วันมหาปวารณา

เมื่อบุคคลประพฤติปฏิบัติเอื้อต่อการศึกษาของเพื่อนร่วมสังฆมตก็เท่ากับ
ว่าเป็นการจัดบรรยากาศให้เอื้อต่อการศึกษาไปพร้อมกัน นอกจากเรื่องเพื่อน
แล้ว ยังมีเรื่องของการกินการอยู่ที่เป็นสิ่งแวดล้อมทางการศึกษาของมนุษย์ด้วย
ดังได้ทราบแล้วว่า มนุษย์ทั่วไปนั้นเกี่ยวข้องกับสิ่ง (Object) ต่าง ๆ ด้วย
ความชอบความชัง เมื่อชอบก็สะสมไว้ด้วยความหวังแทน เมื่อชังก็ผลักไสออก
ผลของความชอบความชังเหล่านี้ทำให้มนุษย์ได้รับความทุกข์ด้วยเหตุที่สิ่งที่มีมนุษย์ผูก-
ใจหมายมันไว้นั้น ไม่เป็นไปตามต้องการเสมอไป ความชอบความชังเป็นอคติที่
ต้องกำจัดออกสิ่งของและสถานที่ที่ผู้ศึกษาเกี่ยวข้องกับ จึงเป็นไปเพื่อขจัดอคติ
เหล่านี้ พระพุทธศาสนาบัญญัติแนวการจัดสิ่งของและสถานที่ให้เอื้อต่อการศึกษา
ดังนี้

1. ความสันโดษด้วยจีวร เช่น ให้มีจีวรได้ไม่เกิน 3 ชิ้น
2. ความสันโดษด้วยบิณฑบาต
3. ความสันโดษด้วยเสนาสนะ
4. ความสันโดษด้วยศิลาณปัจจัยเภลัชบริหาร

การปฏิบัตินี้ นับว่าเป็นการจัดสิ่งของและสถานที่ให้เอื้อต่อการศึกษา หรือเป็นการเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งของและสถานที่อย่างเอื้อต่อการศึกษา ความ ลึกซึ้งนี้หมายถึง ยินดี พอใจ ในผ้าถุง ผ้าห่ม อาหาร ที่นั่งที่นอน และยารักษา- โรค ทั้งนี้ โดยมีเป้าหมายเป็นเกณฑ์ เช่น กรณีเป็นภิกษุ ซึ่งมุ่งเป้าหมายการ ศึกษาหรือผลการศึกษาระดับอุดมคติ มีวินัยบัญญัติให้มีเครื่องนุ่งห่ม (จีวร) ไม่เกิน 3 ชิ้น ซึ่งถือว่าสมควรแก่ฐานะ แต่สำหรับบุคคลทั่วไปอาจมีเป้าหมายการศึกษา เพื่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคม อาจมีเครื่องนุ่งห่มเกิน 3 ชิ้นได้ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีระเบียบวิธีในการปฏิบัติเกี่ยวกับสิ่งของและสถานที่แวดล้อมที่เอื้อ ต่อการกำจัดอคติ คือ ความชอบความชังอันเป็นขั้นตอนทางการศึกษา เช่น ไม่ ทำให้ที่อยู่อาศัยเปรอะเปรื้อน จัดวางของให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ใช้สอยระวัง ไม่ให้ชำรุด เก็บงำไม่ให้กระจุกกระจายสับสน ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้เป็นการ- ช่วยกันจัดสิ่งของและสถานที่ให้เป็นสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อการสำรวมระวังของเพื่อน ขณะเดียวกัน ก็เป็นการปฏิบัติเพื่อการศึกษาของตนเอง

ในเรื่องเงื่อนไขภายนอกนี้ อาจกล่าวได้ว่า จำแนกเป็นสิ่งแวดล้อม ประเภทบุคคลสิ่งแวดล้อมประเภทบรรยากาศ และสิ่งแวดล้อมประเภทสิ่งของและ สถานที่ ในบรรดาสีงแวดล้อมดังกล่าวนี้ สิ่งแวดล้อมประเภทบุคคลเป็นเงื่อนไข ที่สำคัญที่สุด โดยที่บุคคลจะทำให้มีบรรยากาศสิ่งของและสถานที่ที่เอื้อต่อการศึกษา ของผู้อื่นขึ้น บุคคลที่ว่าเป็น หมายถึง กัลยาณมิตร ซึ่งเป็นทั้งผู้แนะนำเองและ เป็นผู้ทำการช่วยเหลือเพื่อนร่วมสังคมให้มีการศึกษาขึ้น พระพุทธศาสนามีกฎ- ระเบียบ (วินัย) ในการกำหนดให้บุคคลเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน ในสังคมที่มี เป้าหมายระดับอุดมคติ และสมาชิกในสังคมมุ่งต่อการศึกษาโดยเฉพาะ ทั้งนี้ วินัยเป็นทั้งข้อปฏิบัติเพื่อการศึกษาของตนเอง และเป็นข้อปฏิบัติเพื่อการเป็น กัลยาณมิตรแก่เพื่อนร่วมสังคม

เงื่อนไขภายใน

เงื่อนไขภายใน ได้แก่ ศักยภาพภายในตัวบุคคลที่ทำให้ผู้ศึกษาได้รับ รู้หรือเกี่ยวข้องกับสิ่งต่าง ๆ อย่างขจัดอคติได้ ศักยภาพที่ว่าเป็น อาจจะเป็นความ คิด การรับรู้ ก็ได้ พระพุทธศาสนา เรียกว่า โยนิโสมนสิการ หมายถึง การคิด การตรองกิจกรรมของใจ ที่สมควรแก่เหตุ เนื่องจากมนุษย์รับรู้หรือเกี่ยวข้องกับ

กับโลกได้ 6 ทาง คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กายสัมผัส และทางความคิด ดังนั้น ถ้ามนุษย์สำรวจรวมในการรับรู้ศักยภาพภายในก็จะมีมากขึ้น คือ ออกติลลดลง หรือถ้ามี กรอบความคิดที่ถูกต้อง เช่น พิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เรา ทำกรรมใด (ไม่ว่าดีหรือชั่ว) จักต้องเป็นทายาทของกรรมนั้น การรับรู้และที่ ทำ ในการปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมก็จะถูกต้องมากขึ้น พระพุทธเจ้าทรงกล่าวถึงความ- สำคัญของโยนิโสมนสิการ ไว้ดังนี้

เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิตร ฉันทใจ ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตร แห่งการเกิดขึ้นของอารยอัษฎางค์คึกมรรค แก่ภิกษุ ฉะนั้น"

"เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายในแม้สักอย่างเดียว ที่มีประโยชน์มาก สำหรับภิกษุผู้เป็นเสขะ เหมือนโยนิโสมนสิการ ภิกษุผู้มีโยนิโสมนสิการ ย่อมกำจัดอกุศลได้ และย่อมยังอกุศลให้ได้เกิดขึ้น"

"ธรรมที่เป็นกุศลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง อันเป็นไปในส่วนแห่งกุศล เป็นไปในฝ่ายแห่งกุศล ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีโยนิโสมนสิการ เป็นมูล ประชุมลงในโยนิโสมนสิการ"

"เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นสาเหตุให้สัมมาภิกษุ ที่ยังไม่เกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย"

(กรมการศาสนา 2525 : 19 : 31 ; 20 : 13-41 ; 25 : 236 ; 19 : 119)

โยนิโสมนสิการนั้นตัวมันเองเป็นกระบวนการศึกษาด้วย เป็นความคิด ควรแก่เหตุผล การคิดนี้ทำให้แก้ปัญหาได้ เช่น ในการสมาทานสิกขาบทของ นาย ก. แต่ นาย ก. เกิดต้องการละสิกขาขึ้นมา โยนิโสมนสิการในกรณีนี้ก็คือ นาย ก. จะต้องข่มใจไม่ทำการละสิกขาบทตามความต้องการนั้น การข่มใจนี้ อาจทำได้ด้วยการน้อมใจครัทธาต่อการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า หรือข่มใจด้วยการ พิจารณาโทษของการละสิกขาบทและคุณของการสมาทานสิกขาบท หรือพิจารณา

ความเกิดขึ้นดับไปของความต้อการนั้น เป็นอันถอนความยึดมั่นเกาะเกี่ยวในความต้อการดังกล่าวที่ทำให้ละลิกขาบท แม้ว่าการช้ใจและการพิจารณาเหล่านี้ให้คณภาพในการแก้ปัญหาได้ลิกซึ่งถาวรต่างกัน แต่ถ้าพิจารณาในแง่การแก้ปัญหาแล้ว มีผลตรงกัน จักว่าเป็นความคิดควรแก่เหตุเช่นเดียวกัน

เงื่อนไขภายในที่เรียกว่า โยนิโนโสมนลิกการ นี้ ขึ้นอยู่กับวุฒิภาวะของ ผู้ศึกษาเอง กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ถ้าผู้ศึกษา มีความพร้อมด้วยศรัทธา ความพยายาม ความระลิกรู้ ความตั้งใจมั่น และความรอบรู้ การก้าวสู่วงจรรการศึกษา ก็ง่ายเข้า ยิ่งมีการศึกษามากขึ้น โยนิโนโสมนลิกการ ก็ยิ่งมากขึ้น

ความพร้อมที่จำเป็นต่อการศึกษา

ความพร้อมที่จำเป็นต่อการศึกษา ได้แก่ คุณลักษณะบางประการที่เป็น พื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการศึกษาที่จะดำเนินต่อไป สำหรับการศึกษาในสังคม พระพุทธศาสนาซึ่งมีความพันทุกข์เป็นเป้าหมาย ความพร้อมที่จำเป็นต่อการศึกษา ของผู้ศึกษา ได้แก่

1. การมีความเชื่อที่ถูกต้อง (ศรัทธา)
2. การมีความเพียร (วิริยะ)
3. การระลิกรู้ (สติ)
4. ความมีจิตตั้งมั่น (สมาธิ)
5. ความรอบรู้ (ปัญญา)

(กรมการศาสนา 2525 : 22: 10-11; 35: 415-416)

การมีความเชื่อที่ถูกต้อง

การมีความเชื่อที่ถูกต้อง เป็นความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล ความมั่นใจในความจริงสิ่งที่ตั้งถาม ไม่ลู่ไหลตื่นตุมไปตามความคาดคะเนในลักษณะ ต่าง ๆ ความเชื่อที่ถูกต้องจำเป็นต่อการศึกษา ก็เพราะขณะนี้บุคคลยังไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง ดังที่ได้ทราบแล้วในบทต้น ๆ ว่ามีสิ่งปกปิดการรับรู้หรือมีการรับรู้ที่เจือด้วยอคติต่าง ๆ เมื่อไม่รู้ชัด ถ้ามีความเชื่อที่ผิด ความเชื่อนั้นก็จะถูก

ชักจูงให้มีการประพฤติปฏิบัติที่ผิดต่อไป เป็นอันไม่ได้ศึกษา การที่จะมีความเชื่อ
 ที่ถูกต้องอาศัยกาลยามิตรซึ่งเป็นเงื่อนไขภายนอก ความเชื่อที่ถูกต้องในที่นี้หมายถึง-
 ถึง การเชื่อในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ความเชื่อนี้จะเป็นมูลเหตุจูงใจให้
 สำเหนียกในสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำไว้และใส่ใจปฏิบัติ อันจะนำไปสู่ปฏิบัติ
 พ้นจากความทุกข์ได้ในระดับต่าง ๆ การมีความเชื่อที่ถูกต้องสำคัญมากสำหรับผู้ที่มี
 นิสัยโน้มเอียงไปในทางเชื่อง่าย

การมีความพยายาม

ผู้ที่มีความพยายามมากและพยายามสม่ำเสมอสมควรเป่าหมายได้
 เร็วกว่าผู้ที่มีความพยายามน้อยและไม่สม่ำเสมอ ในเรื่องของการศึกษาก็เช่นกัน
 จะบรรลุเป้าหมายได้ก็อาศัยความพยายาม ความพยายามในที่นี้หมายถึง ความ
 พยายามต่อไปนี้

1. ความเพียรระวังหรือเพียรปิดกั้น ยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่ยัง
 ไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น
2. ความเพียรละหรือเพียรกำจัดบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว
3. ความเพียรเจริญหรือเพียรก่อให้เกิดกุศลธรรมที่ยังไม่ได้
 เกิดให้เกิดขึ้น
4. ความเพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและเจริญ
 ยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์

(กรมการศาสนา 2525 : 21 : 73)

ในแง่ปัญหา บาปอกุศลธรรม หมายถึง อวิชชา คือ ความไม่รู้ชัดใน
 เรื่องของไตรลักษณ์ คุณและโทษของชั้นที่ 5 อริยสัจ เป็นต้น ส่วนกุศลธรรม
 หมายถึง วิชชา คือความรู้ชัดในเรื่องทำนองเดียวกัน ในแง่ความรู้ลึก บาป
 อกุศลธรรม หมายถึง ความยินดียินร้ายเพราะอวิชชาครอบงำการรับรู้ ส่วนกุศล
 ธรรม หมายถึงความเป็นกลางในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งเพราะรู้ชัด
 ตามความเป็นจริงแล้ว ในแง่ความประพฤติทางกาย วาจา บาปอกุศลธรรม
 หมายถึง พฤติกรรมที่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น เช่น ทำร้ายร่างกายผู้อื่น เสพ
 สุราเมรัยทำให้สติสัมปชัญญะของตนเสื่อมไป ส่วนกุศลธรรม หมายถึง พฤติกรรม
 ที่ไม่เบียดเบียนตนเองหรือผู้อื่น และเกื้อกูลผู้อื่นด้วยเมตตา กรุณา

คนทั่วไปนั้นความพยายามไม่หนักแน่น โดยเฉพาะความพยายามกระทำสิ่งที่ฝืนความเคยชิน การศึกษาในพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่ฝืนความเคยชิน ผู้ที่มีความพร้อมด้านนี้สูงกว่า ย่อมบรรลุเป้าหมายของการศึกษาได้เร็วกว่า

การระลึกรู้

การที่บุคคลหนึ่งจะกระทำอะไรสักอย่างนั้น การระลึกรู้เป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่ง ถ้าระลึกรู้อยู่เสมอ ความใฝ่ใจก็เกิด เมื่อใฝ่ใจอยู่เสมอ ความไตร่ตรอง และ/หรือการปฏิบัติเรื่องนั้น ๆ ก็สม่ำเสมอและมีประสิทธิภาพ การศึกษาก็เช่นกัน ถ้าระลึกรู้อยู่เสมอ ก็จะเป็นไปด้วยดี สำหรับคนทั่วไปแล้ว สติไม่อยู่ในร่องในรอย ระลึกรู้เรื่องนั้นแล้วก็กระโดดไปเรื่องอื่น ชั่ววันรีบตาหนึ่งระลึกไปหลายเรื่อง ความระลึกรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาในความเชื่ออย่างพระพุทธศาสนา หมายถึง การระลึกรู้ตามนัยของสติปัญญา 4

ความมีจิตตั้งมั่น

นอกจากการระลึกรู้แล้ว ความมีจิตตั้งมั่นเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ช่วยให้บุคคลทำกิจการต่าง ๆ ได้สำเร็จตามประสงค์ ความมีจิตตั้งมั่นนี้ได้แก่ ความสามารถที่จะระลึกรู้เรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างเฉพาะเจาะจงติดต่อกันเป็นเวลานาน ๆ ทำให้การไตร่ตรองเป็นไปอย่างสม่ำเสมอ หรือถ้าจะเฝ้าสังเกตปรากฏการณ์ก็ทำได้เป็นช่วงต่อเนื่องกัน ทำให้ได้ภาพชัด โดยทั่วไปบุคคลมีจิตตั้งมั่นอยู่บ้างและมีมากน้อยต่างกัน ความมีจิตตั้งมั่นจะทำงานร่วมกับการระลึกรู้ และความเพียรในการสนับสนุนการกระทำทางกาย วาจา และการกระทำทางปัญญาให้ลุล่วงไปได้ ความมีจิตตั้งมั่นที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาในความเชื่ออย่างพระพุทธศาสนา หมายถึง ความมีจิตตั้งมั่นตามนัยของฌาน 4

ความรอบรู้

ความรอบรู้ หมายถึง ความรู้ความเข้าใจที่ยังแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น ตลอดจนรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ความรอบรู้จำเป็นต่อการศึกษา ก็เพราะเป็นพื้นฐานในการทำความเข้าใจหรือ

สร้างความรู้ในระดับสูงกว่าเสมอไป อีกทั้งยังเป็นเหตุผลเบื้องหลังของ
ศรัทธา ความรอบรู้ที่ถูกต้องสมเหตุผล จะทำให้เกิดความเชื่อที่ถูกต้อง หนักแน่น
ทำให้การศึกษาเป็นไปได้ดีกว่า พระพุทธศาสนาแบ่งความรู้ออกเป็น 3 ระดับ
ต่อเนื่องกัน คือ

ความรู้จากการฟัง เป็นความรู้ระดับรู้ รอบรู้ รู้ทั่ว เข้าใจ รู้ซึ่ง
ที่ได้จากการสดับ การเล่าเรียน ผลการศึกษานี้เป็นทฤษฎีเป็นข้อความรู้ที่รับเอา
ไว้จากคนอื่น การที่จะได้ความรู้เช่นนี้ อาศัยผู้รู้มาบอก และผู้รับความรู้นั้นต้อง
ศรัทธาเชื่อถือผู้รู้นั้นด้วย ความรอบรู้เช่นนี้อาจเปลี่ยนแปลงกลับกลายเป็น

ความรู้จากการคิด เป็นความรู้ระดับที่ผ่านการไตร่ตรองอย่างมี
เหตุผลแล้ว อาจจะเป็นความรู้ที่สร้างขึ้นใหม่ แต่พื้นฐานของความรู้นี้ก็ยังคงอาศัย
ความรู้จากการฟังอยู่นั่นเอง ความรอบรู้นี้อาจจะหนักแน่นขึ้นกว่าความรู้จาก
การฟัง แต่ก็ยังกลับกลายเป็นอย่างอื่นได้ ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับกรอบทฤษฎีที่ใช้ในการ
สร้างองค์ความรู้นั้น

ความรู้จากการปฏิบัติ เป็นความรู้ระดับที่ผ่านการเฝ้าสังเกต
ปรากฏการณ์ เป็นการปฏิบัติจริงในสถานการณ์ต่าง ๆ เป็นความรู้ชัดจาก
ประสบการณ์ตรงในขณะที่ความรู้ 2 ระดับ ข้างต้น เป็นความรู้ที่เนื่องด้วยการ
บอกเล่าของผู้อื่น เมื่อผู้ศึกษาสร้างองค์ความรู้ระดับนี้ได้แล้ว ความรู้ที่ได้จะไม่
กลับกลายเป็น

ความรู้จากการฟังนั้น เป็นความรู้ระดับแรก ที่นำไปสู่การศึกษา
หรือการปฏิบัติจริงตามความรู้ที่ได้รับรู้มา ผู้ที่มีความรอบรู้เป็นทุนอยู่มากย่อมได้
เปรียบทางการศึกษามากกว่าผู้ที่มีความรอบรู้น้อย ในกระบวนการศึกษาแต่ละครั้ง
วุฒิภาวะทั้ง 5 จะประกอบกันเป็นฐาน อย่างไรก็ตาม แต่ละบุคคลมีวุฒิภาวะทั้ง
5 นี้ ไม่เท่ากันในแต่ละด้าน บางคนมีความรอบรู้มาก แต่ความพยายามน้อย
บางคนความพยายามมาก แต่ศรัทธาน้อย เป็นต้น ในขณะที่ความพร้อมทั้ง 5 จะ
ต้องพอเหมาะแก่กัน การศึกษาจึงดำเนินไปด้วยดี ดังนั้น ผู้ใดหย่อนในด้านใด
จะต้องพัฒนาในส่วนนั้น ซึ่งก็คือ การศึกษาในด้านนั้น นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ตามหลักฐานแล้ว ความพร้อมเหล่านี้หมายถึงเอาบางระดับเท่านั้น คือ ความเชื่อของโสดาบัน ความเพียรในสัมมาวาชามะ (ปะธาน 4) สติในสติปัฏฐาน สมาธิในฌาน 4 และปัญญาในอริยสัจ (กรมการศาสนา 2525 : 11 , 19 : 214-215) นั่นก็คือ ในระดับต่ำกว่านั้นยังไม่จัดว่าเป็นความพร้อมของผู้ศึกษาที่จะบรรลุความพ้นทุกข์สิ้นเชิงได้ แต่โดยภาพกว้าง ๆ ความเชื่อที่ถูกต้องเอื้อต่อการสมาทานสิกขาบท เมื่อสมาทานแล้วก็อาศัยตัวศรัทธาที่ประกอบกับความพร้อมอีก 4 ประการ ในการศึกษานับตั้งแต่การทำศีลให้ถึงพร้อม การสำรวมอินทรีย์ ประกอบความตั้งอยู่เสมอ ไปจนถึงการเฝ้าสังเกตปรากฏการณ์เพื่อความรู้อัตตามความเป็นจริงของสิ่งที่ศึกษานั้น

โดยลักษณะแล้ว ความพร้อมเหล่านี้ก็คือ คุณสมบัติอย่างเดียวกับผลการศึกษานั้นเอง ผู้ศึกษาอาศัยคุณสมบัติเหล่านี้เป็นสภาพภายในที่เอื้อต่อการศึกษาของตน เช่น ถ้าบุคคลไม่มีความเชื่อที่ถูกต้อง เขาย่อมไม่สมาทานสิกขาบท ถ้าไม่มีความพยายาม การสมาทานสิกขาบทก็ขาดช่วงไม่สำเร็จประโยชน์ ความพร้อมทั้ง 5 ประการ นี้ ประกอบเข้าเป็นชุดเรียกว่า ผละ 5 หรืออินทรีย์ 5 (กรมการศาสนา 2525 : 19 : 239-240) หมายถึง สิ่งที่เป็นกำลังหรือเป็นใหญ่ในการทำการทำหน้าที่ของตน และเป็นกำลังของผู้ศึกษาคือ พระเสขะ (กรมการศาสนา 2525 : 22 : 9-10) กล่าวโดยสรุปก็คือ ยิ่งมีความพร้อมสูง ก็ยิ่งศึกษาได้ผลดี ในทางกลับกัน ผลของการศึกษาจะเป็นเงื่อนไขเอื้อต่อการศึกษาในลำดับต่อไป โดยจะทำให้เกิดโยนิโสมนสิการ

กระบวนการศึกษาที่เกิดขึ้น

การศึกษาในพระพุทธศาสนาเป็นการปฏิบัติ ถ้าพิจารณาในแง่การฝึกความเคยชิน การศึกษาในพระพุทธศาสนาเป็นการปฏิบัติเพื่อควบคุมพฤติกรรมทางกาย วาจา ควบคุมพฤติกรรมทางจิต และควบคุมพฤติกรรมทางปัญญา ถ้าพิจารณาในแง่การแก้ปัญหา การศึกษาในพระพุทธศาสนาเป็นการปฏิบัติเพื่อพัฒนาปัญญาในระดับต่าง ๆ ไม่ว่าจะพิจารณาในแง่ใด การศึกษาย่อยเป็นไปเพื่อสร้างปัญญาอย่างแน่นนอน ผลของปัญญาต่างหากที่จะกำหนดที่ท่าของบุคคลในการเกี่ยวข้องกับโลกตามการรับรู้ให้ถูกต้องหรือมีปัญหามากน้อยตามส่วนแห่งปัญญานั้น ๆ กระบวนการเรียนรู้จากการศึกษาในพระพุทธศาสนานั้น เริ่มต้นจากปัญญา พัฒนาไป

ด้วยกิจกรรมต่าง ๆ ทางการศึกษา และสิ้นสุดลงที่ปัญญา เพียงแต่เป็นปัญญาต่างระดับกัน นั่นคือ กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากการศึกษานี้เป็นการเปลี่ยนแปลงทางปัญญา กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางปัญญาดังกล่าว เป็นไปดังนี้

การคบสัปปุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมยังการฟังสังกัทรธรรมให้บริบูรณ์
 การฟังสังกัทรธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมยังความมีศรัทธาให้บริบูรณ์
 การมีศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมยังการทำให้ไว้ในใจโดยแยบคายให้บริบูรณ์
 การทำให้ไว้ในใจโดยแยบคายที่บริบูรณ์ ย่อมยังความมีสติสัมปชัญญะให้
 บริบูรณ์

ความมีสติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมยังการสำรวมอินทริย์ให้บริบูรณ์
 การสำรวมอินทริย์ที่บริบูรณ์ ย่อมยังสุจจริต 3 ให้บริบูรณ์
 สุจจริต 3 ที่บริบูรณ์ ย่อมยังสติปัฏฐาน 4 ให้บริบูรณ์
 สติปัฏฐาน 4 ที่บริบูรณ์ ย่อมยังโพชฌงค์ให้บริบูรณ์
 โพชฌงค์ที่สมบูรณ์ ย่อมยังวิชาและวิมุติให้บริบูรณ์

(กรมการศาสนา 2525 : 24 : 104-195)

จะเห็นว่า กระบวนการเรียนรู้เริ่มต้นจากการได้คบหาสมาคมกับคนดี หรือกัลยาณมิตร นั่นเอง ทำให้ได้มีโอกาสฟังหลักการต่าง ๆ ที่ถูกต้อง หลักการที่ฟังแล้วเรียน ฟังปฏิบัติ ฟังบรรลุ นี้ได้ความรอบรู้ที่เกิดจากการฟัง แต่ความรอบรู้นี้ยังไม่ใช่ความรู้ที่ประจักษ์แจ้งด้วยตัวเอง ทำให้ผู้นั้นมีความเชื่อที่ถูกต้อง ความคิดย่อมเป็นไปอย่างถูกต้องตรงตามหลักเหตุผล หรือคิดได้ตรงตามเรื่องและเป็นเรื่องเป็นราวแก้ปัญหาได้ มีผลให้มีสติสัมปชัญญะ คือ มีสภาพจิตใจที่แน่วแน่จดจ่ออยู่ในสิ่งที่ปฎิบัติลงศึกษา อาจจะเป็นเรื่องของร่างกาย ความรู้สึก ความหมายรู้ ความคิด และการรับรู้ แล้วแต่ว่าจะประสบกับปรากฏการณ์ใด หรือยกปรากฏการณ์ใดขึ้นศึกษา กระบวนการเรียนรู้ในช่วงนี้เป็นความรู้จากการปฏิบัติทางจิต ความพร้อมแห่งความเชื่อที่ถูกต้อง และการมีสติสัมปชัญญะนี้ทำให้การสำรวมในการรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นไปอย่างไม่รู้ตัว เป็นไปอย่างรู้ตัว ไม่รับรู้อย่างเต็มไปด้วย อคติจากความเข้าใจผิด หรือความยินดียินร้าย ทำให้ได้เรียนรู้จากการปฏิบัติในส่วนนี้อีก เช่น อาจจะได้เรียนรู้ความรู้สึกหรือความคิดอ่านที่แปลกใหม่ไปกว่าที่เคยชิน การรับรู้อย่างรู้ตัวนี้ ทำให้ไม่เผลอไปเกี่ยวข้องกับโลกอย่างสร้างปัญหาหรือแก้ปัญหาในทางที่ผิดอีกต่อไป ตรง

จุดนี้จะทำให้คุณภาพทางความคิดและอารมณ์เปลี่ยนไป คือ ถอนสิ่งรบกวนความสงบของจิตใจ (นิวรรณ์ 5) ได้ ผู้ปฏิบัติจะได้รับความรู้โดยตรงด้วยตนเอง เมื่อจิตใจสงบจากสิ่งรบกวน การรับรู้และทำความเข้าใจในสิ่งที่ศึกษาก็แจ่มชัดขึ้น ความสงบและความรู้ใหม่ที่ได้อาจมาตามลำดับ เป็นผลของการปฏิบัติที่ผู้ศึกษาได้เรียนรู้ด้วยการเรียนรู้จะเป็นวงจรเช่นนี้จนในที่สุดผู้ศึกษาจะบรรลุความรู้ชัดในเรื่อง ความยึดมั่นในรูปกาย ความรู้สึก ความหมายรู้ ความคิดอ่าน และการรับรู้ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ โลกตามการรับรู้นั่นเอง โดยรู้ชัดว่าทั้งหมดนี้ล้วนแต่ไม่เที่ยงแท้ มีความบกพร่องอยู่เป็นนิจ และไม่ใช่วัตถุของตน ไม่เป็นไปตามปรารถนาของใครเลย อาจเขียนแผนผังกระบวนการภายนอกได้ดังนี้

การคบคนดี → ได้ฟังสัทธรรม → สำรวมอินทรีย์ → ประพฤติสุจริต 3

โดยทั่วไปและมนุษย์มีกระบวนการเรียนรู้อยู่เสมอ แต่ไม่ใช่เรียนรู้ในเรื่องที่พระพุทธศาสนาสนใจ อย่างไรก็ตาม ตัวธรรมชาติของกระบวนการเรียนรู้ย่อมเป็นไปทำนองเดียวกัน จึงขอกล่าวถึงไว้ในที่นี้ ดังนี้

การเรียนรู้เรื่องใดเรื่องหนึ่ง แรกสุด คนเราเรียนรู้ได้โดยการฟัง รู้เท่าที่ฟังและแปลความหมายได้ แล้วน้อมใจเชื่อตามไป ความเชื่อเช่นนี้ถือว่าโลกเป็นใหญ่ (โลกาธิปไตย) คือ ผู้อื่นเป็นใหญ่ อาจผิดเมื่อเขาผิด อาจถูกเมื่อเขาถูก ไม่มีหลักการแน่นอนในตนเอง ถ้าผู้นั้นเป็นคนช่างไตร่ตรอง เอาสิ่งที่ได้ยินได้ฟังมานั้น พิจารณาสอบสวนใคร่ครวญ จับเหตุหยั่งถึงผล จับผลสาวหาเหตุด้วยการคิด เจาะตัดวินิจฉัยด้วยความเห็นหรือกรอบทฤษฎีที่มีอยู่เดิม สรุปลงเป็นข้อความรู้หรือชุดของความเชื่อด้วยความคิดของตน เป็นความเชื่อที่มีตนเป็นใหญ่ (อัตตาธิปไตย) อาจผิดได้ถ้าคิดผิด อาจถูกได้ถ้าคิดถูก ยังไม่แน่นอนมั่นคง และเป็นความเชื่อที่ยังคลอนแคลนอยู่ มีการเรียนรู้อีกอย่างหนึ่ง เป็นการทำให้เกิดปรากฏเห็นแจ่มแจ้งแก่จิต จนไม่ต้องเชื่อใครและไม่ต้องอาศัยการคาดคะเนว่าจะเป็นอย่างนั้นจะเป็นเช่นนั้น การสังเกตปรากฏการณ์จนแจ่มแจ้งด้วยตนเองเช่นนี้ จัดว่าอาศัยธรรม (ธรรมชาติ - ปรากฏการณ์จริง) เป็นใหญ่ (ธรรมาธิปไตย) ลงสรุปเป็นข้อความรู้หรือความเชื่อที่ไม่เปลี่ยนแปลง อาจเปรียบเทียบให้เข้าใจง่ายดังกรณีที่บุคคลเรียนรู้เรื่องไฟ เดิมที่ไม่รู้จักไฟว่าเป็นอย่างไร เมื่อได้ฟังผู้อื่นบอกแล้วว่าไฟร้อน ก็น้อมใจเชื่อตามไปด้วยว่าไฟร้อน

จัดเป็นความรู้จากการฟัง ครั้นฟังได้ความแล้ว มีโอกาสพิจารณาลักษณะที่ลูกของไฟ ที่ทำให้สิ่งที่มาถูกไฟไหม้ให้เปลี่ยนจากสภาพเดิมจนกลายเป็นถ่านเป็นเถ้าไป ก็ลงสันนิษฐานว่าไฟร้อนจัดเป็นความรู้จากการคิด เมื่อบุคคลถูกไฟด้วยตนเองจนรู้สึกว่าร้อนแล้ว ก็รู้ได้แน่นอนว่าไฟร้อน การสร้างความรู้เป็นทอด ๆ ดังนี้ เป็นกระบวนการเรียนรู้ และตัวอย่างที่ยกมานี้จัดว่าเป็นเรื่องทั่ว ๆ ไป และกล่าวได้ว่า อารมณ์หรือสิ่งทั้งหลายที่ได้ประสบ เป็นเหตุของกระบวนการเรียนรู้ในเรื่องทั่ว ๆ ไป คนที่ไม่ตั้งใจเรียนรู้ก็คงได้ยินได้เห็นและได้ความรู้อยู่บ้าง ส่วนกระบวนการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนา มีอาการเช่นเดียวกับกระบวนการเรียนรู้ที่กล่าวและยกตัวอย่างแล้วข้างต้น แต่ศึกษาอารมณ์หรือ สิ่ง ที่แตกต่างกันไปจากสามัญ คือ พิจารณา รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอารมณ์ ให้เห็นว่า สิ่งเหล่านี้ไม่เที่ยงแท้ เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตนของตน กระบวนการเรียนรู้เริ่มจากการตั้งใจฟัง ตั้งใจดู ตั้งใจถ้อยความรู้จากผู้รู้ เรื่องดังกล่าวมาเป็นของตน สร้างศรัทธาต่อข้อความรู้นี้ และพิจารณาไตร่ตรองสอบสวนความรู้จากนั้นก็เอาความรู้นั้นไปปฏิบัติจริง ๆ คือ พิจารณาอารมณ์เป็นอย่างไร เช่น พิจารณาเวทนาที่เกิดขึ้น สมมติว่า กระทบอารมณ์ที่พอใจ เกิดความรู้สึกสุข ก็พิจารณาตัวความรู้สุขนั้น พิจารณาอยู่ก็จะพบว่า ความรู้สึกสุขนั้นไม่คงตัวอยู่เสมอไป หรือ ในขณะที่กำหนดจิตเพื่อให้แน่วแน่นอยู่ในอารมณ์เดียว เช่น ใช้จิตเป็นอารมณ์ คือ การเฝ้าพิจารณาจิต จะพบว่า มีธรรมชาติบางอย่างเฝืออยู่กับจิตใจในบางขณะ อาจคิดถึงคนที่เคยชอบพอ มีความพอใจ ครั้นคิดอยู่ ครั้นตั้งสติได้ก็ถึงจิตกลับมาเฝ้าดูอาการของจิตใหม่ ก็จะเรียนรู้ได้ว่า ความคิดถึงคนที่เคยชอบพอนั้น ๆ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป การเฝ้าดูจิตก็ทำได้เป็นช่วง ๆ เป็นอันได้เรียนรู้ว่า จิตนั้นเกิดขึ้น และดับไปเป็นขณะ ๆ ตามแต่จะจับอารมณ์ใดไว้ ความรู้ที่ได้นี้ เป็นความรู้ที่ได้จากการปฏิบัติ การที่เฝ้าพิจารณาเช่นนี้ นอกจากจับได้ว่าจิตไม่มีความเป็นตัวตนที่ยึดเอาให้เป็นไปตามใจปรารถนาได้ และแต่ละขณะจิตก็เฝืออะไรได้ต่าง ๆ กันแล้ว ยังจับได้ลงไปอีกว่า ขณะที่จิตเฝือด้วยความพอใจนั้น มีรสชาติหรือคุณภาพของจิตต่างออกไปจากรสชาติในขณะที่จิตเฝือด้วยความไม่พอใจ และต่างไปจากรสชาติของการเฝือด้วยอย่างอื่น การรับรู้รสชาติเหล่านี้เป็นหนึ่ง ในกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในขณะศึกษา คือ เรียนรู้ผลการศึกษา

อาจสรุปได้ว่า กระบวนการเรียนรู้ในการศึกษาในพระพุทธศาสนา เริ่มต้นจากการคบหาคนดี มีคุณธรรม ตั้งใจฟังดู ถ้ายทอดความรู้จากบุคคลเหล่านั้น

ได้ความรู้และความเชื่อมาระดับหนึ่ง ความรู้ความเชื่อนี้ทำให้มีกรอบทฤษฎีที่ถูกต้องในการนำไปปฏิบัติเพื่อการศึกษาในระดับต่อไป ซึ่งเป็นเรื่องของภาวะความคิดความรู้สึกเป็นส่วนใหญ่ ในขณะที่พฤติกรรมทางกายเป็นกิจกรรมในการดำรงชีวิตนั่นเอง เพียงแต่ระบบความคิดอ่านและความรู้สึกมีกรอบทฤษฎีที่ถูกต้อง (โยนิโสมนสิการ) ทำให้การรับรู้เที่ยงตรงขึ้น (มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์) เรียนรู้ที่จะระมัดระวังในการรับรู้อารมณ์ และปฏิบัติถูกต้องทั้งทางกาย วาจา ใจ มีความคิดอ่านถูกต้องหรือมีคุณภาพดีขึ้นกว่าเดิม ปฏิบัติอยู่เช่นนี้ ความรู้ที่ตรงตามความเป็นจริงก็เพิ่มขึ้น ความสงบในจิตใจก็เพิ่มขึ้น เพราะสภาพที่รบกวนการรับรู้ถูกกำจัดออกตามลำดับ ได้ความรู้ที่ตรงตามความเป็นจริงทั้งหมดในที่สุด ทั้งนี้กล่าวได้ว่า การกระทำและการเรียนรู้ต้น ๆ เป็นปัจจัยเอื้อต่อการกระทำและการเรียนรู้หลัง ๆ ดังนี้

ศรัทธา มีอุปการะมากแก่การเข้าไพบา

การเข้าไพบามีอุปการะมากแก่การเข้าไบนั่งใกล้

การเข้าไบนั่งใกล้มีอุปการะมากแก่การเงี้ยวสอดลง

การเงี้ยวสอดลงมีอุปการะมากแก่การพึงธรรมชาติ

การพึงธรรมชาติมีอุปการะมากแก่การทรงจำธรรม

การทรงจำธรรมมีอุปการะมากแก่ปัญญาเครื่องวิเคราะห์ความ

ปัญญาเครื่องวิเคราะห์ความมีอุปการะมากแก่การเพ่ง

การเพ่งมีอุปการะมากแก่ฉันทะ

ฉันทะมีอุปการะมากแก่ความอดุทธา

ความอดุทธามีอุปการะมากแก่ปัญญาเครื่องพิจารณา

ปัญญาเครื่องพิจารณามีอุปการะมากแก่ความเพียร

ความเพียรมีอุปการะมากแก่การบรรลุสิ่งจะ

(กรมการศาสนา 2525 : 13 : 456-458)

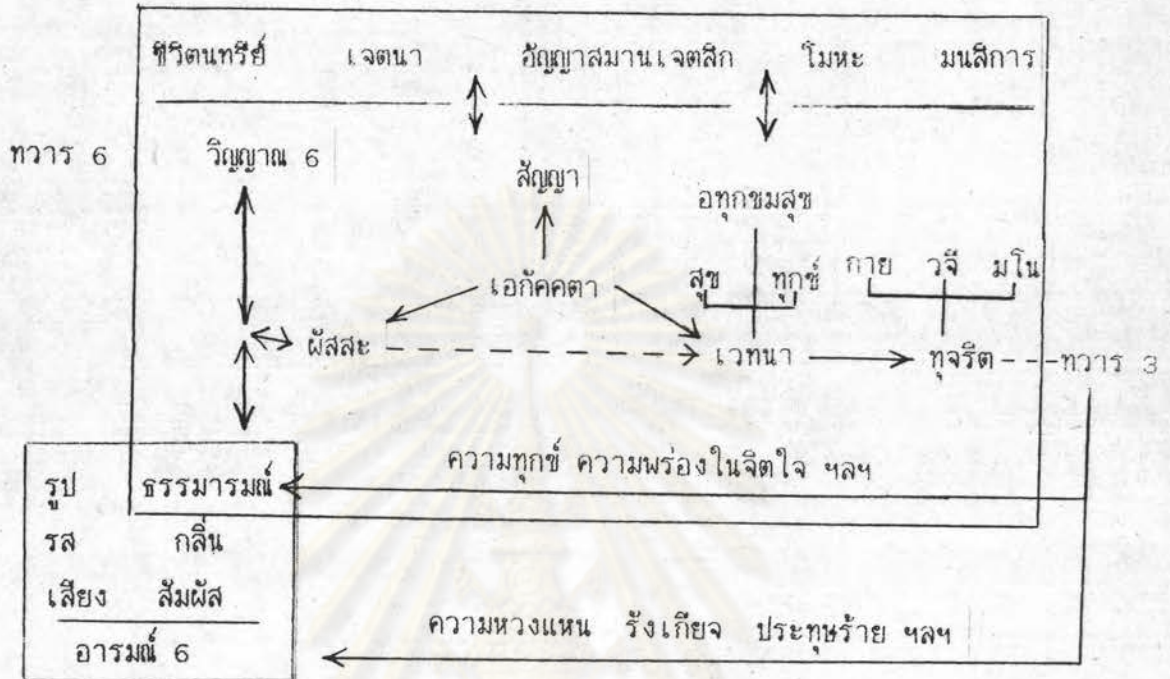
มนุษย์สัมพันธ์จะมีทวารรับรู้และทวารแสดงออก ตลอดอารมณ์อยู่พร้อม แต่ถ้าธรรมชาติรู้ คือ จิตและเจตสิกไม่ทำหน้าที่ การรู้ของมนุษย์ก็ไม่ปรากฏ นั่นคือมนุษย์ไม่ได้มีความสัมพันธ์กับโลกแต่อย่างใด อาจเปรียบเทียบให้เข้าใจง่าย ๆ ว่า ถ้าไม่มีธรรมชาติรู้ มนุษย์ก็ไม่ต่างไปจากโพรงถ้าอะไรสักอย่างหนึ่งที่มีทางให้น้ำเข้า 6 ทาง และออก 3 ทาง เมื่อฝนตกก็มีน้ำไหลเข้า 6 ทาง แล้วก็ออก

ไปตามช่องทางทั้ง 3 การมีน้ำหรือไม่มีน้ำไม่ได้มีความหมายอะไรต่อโพรงถ้าโพรงถ้าไม่ได้มีความสัมพันธ์อะไรกับน้ำ แม้ว่าจะมีน้ำไหลผ่านโพรงถ้าไปก็ตาม แต่เนื่องจากมีธรรมชาติรู้เกิดขึ้นระหว่างทวาร 6 และทวาร 3 มนุษย์จึงได้มีการเรียนรู้และมีโลกซึ่งมีความหมายขึ้น

ดังได้กล่าวแล้วในบทที่ 3 ว่า ธรรมชาติรู้นั้นอธิบายได้ด้วยการทำหน้าที่ของจิตและเจตสิก โดยที่จิตเป็นธรรมชาติรู้ที่ทำหน้าที่ทำการและรักษาความรู้เอาไว้ในแต่ละขณะจิตที่สืบต่อกันไป ในขณะที่เจตสิกเป็นธรรมชาติที่ทำหน้าที่ปรุงลักษณะของการรู้นั้น ๆ โดยเจตสิกจะเข้าประกอบจิตในการรู้อารมณ์ ถ้าแบ่งตามลักษณะแล้วเจตสิกมี 52 ดวง ในการรู้อารมณ์แต่ละขณะจิตจะมีเจตสิกชุดหนึ่งประกอบกับจิตเสมอไป มีผลให้การรู้มีคุณสมบัติต่าง ๆ กันไป แต่ถ้าพิจารณาเฉพาะการรู้กลาง ๆ ที่ประกอบการรู้ทุกชนิดก็จะอธิบายได้ด้วยสัพพเจตตสาธาณ-เจตสิก 7 เป็นหลักตั้งแผนภูมิที่ 12 แผนภูมินี้แสดงให้เห็นกระบวนการรู้ของมนุษย์ว่าประกอบด้วย การรู้แจ้งอารมณ์ (วิญญาณ) รู้จำอารมณ์ (สัญญา) เสวยหรือรู้สึกต่ออารมณ์ (เวทนา) การทำงานผสมผสานของเจตสิก (สังขาร) การทำงานผสมผสานของเจตสิก (สังขาร) นี้ เป็นลักษณะของการรู้อีกชนิดหนึ่งคือ การคิด สำหรับมนุษย์ทั่วไปที่มีความทุกข์ความสุขระคนกัน การรู้มักประกอบด้วย อกุศลเจตสิกมากกว่า อกุศลเจตสิกที่ว่านี้มีโมหะเจตสิกเป็นประธานประกอบอยู่ในทุกชุดของอกุศลเจตสิกที่ประกอบจิต มีผลให้เวทนากว้างไกลไปมาระหว่างทุกขเวทนา สุขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา และสังขารนั้นก็ยังมีลักษณะเป็นทวจริต 3 คือ กายทวจริต วจิตวจริต มโนทวจริต อันจัดเป็นอกุศลกรรมบท ดังอาจแสดงในแผนภูมิต่อไปนี้

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

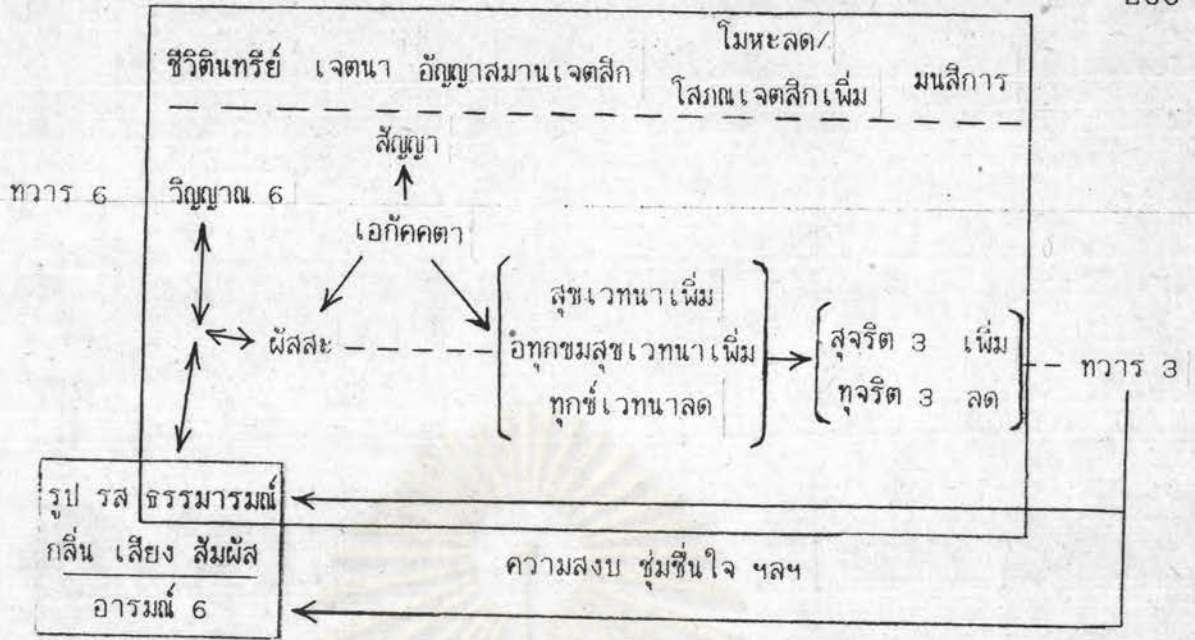
3 คือ กายทุจริต วาจิทุจริต มโนทุจริต อันจัดเป็นอกุศลกรรมบท ดังอาจแสดงในแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิ 23 กระบวนการรู้ในจิตของมนุษย์กรณีประกอบอกุศลเจตสิก

กระบวนการ รู้ระดับศีล

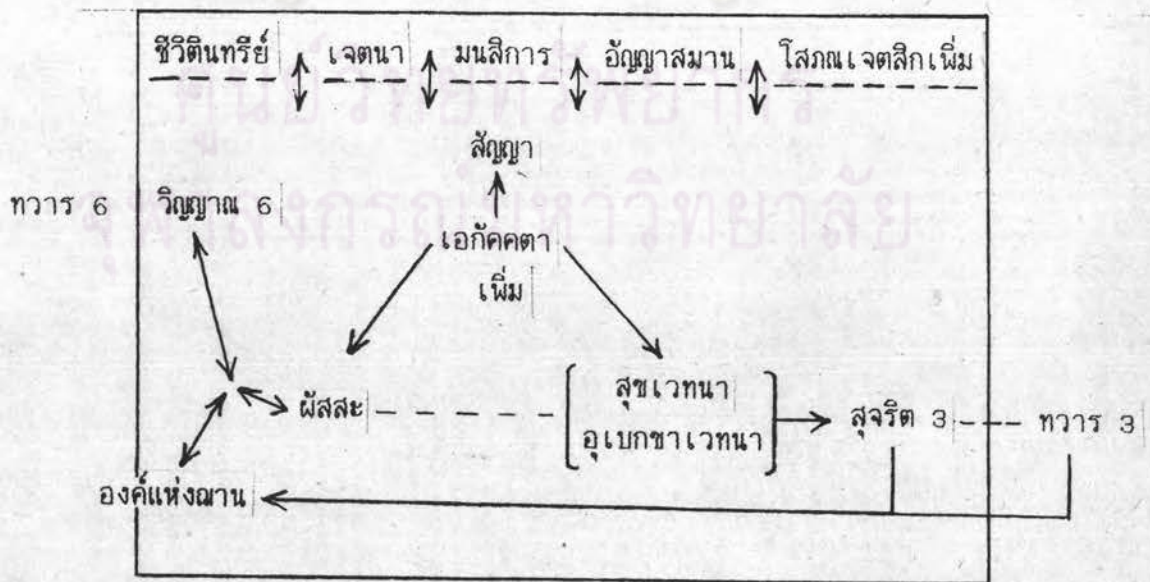
สำหรับผู้ได้ฝึกปฏิบัติตามกระบวนการศึกษาในสังคัมพระพุทธานุสสา อารมณ์ และคุณภาพของการรู้จะเปลี่ยนไป เช่น ในการศึกษาในระดับถึงพร้อมด้วย ศีล ยังไม่ควบคุมทวาร 6 ย่อมรับรู้อารมณ์และได้รับผลของการรู้เช่นเดียวกับที่แสดงไว้ในแผนภูมิ ต่างกันแต่ว่าธรรมารมณ์ ส่วนหนึ่งเปลี่ยนคุณภาพไปจากความทุกข์ ความพร่องในจิตใจมาเป็นความสงบ ชุ่มชื่นใจในระดับหนึ่ง เจตสิกที่เป็นอกุศลถูกทอนกำลังลง เจตสิกที่เป็นอกุศลเพิ่มกำลังขึ้น

แผนภูมิ 24 กระบวนการรู้ในจิตมนุษย์กรณีถึงพร้อมด้วยศิลปะ

กระบวนการรู้ ระดับสมาธิ

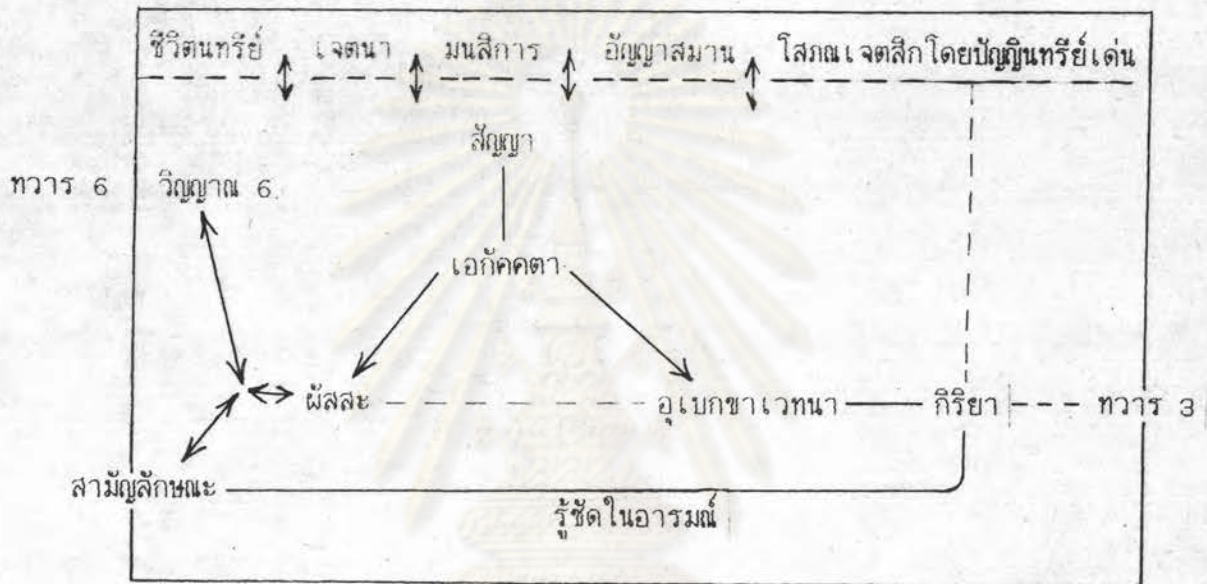
สำหรับผู้ฝึกปฏิบัติถึงระดับสัรวมอินทรีย์ ประกอบความตื่นเหล่านี้ กระบวนการรู้จะเปลี่ยนไปอีก โดยอารมณ์ 6 นั้น ถูกควบคุมให้รับรู้เฉพาะส่วนที่เพิ่มโสภณเจตสิกและอัญญาสมานเจตสิก เวทนา 3 เปลี่ยนไปเหลือแต่สุขและ/หรืออุเบกขา ทั้งนี้ แล้วแต่ระดับของกระบวนการศึกษานั้น ในที่นี้จะแสดงแผนภูมิกรณีที่ผู้ศึกษาปฏิบัติจิตสิกขาถึงระดับฌาน 4

แผนภูมิ 25 กระบวนการรู้ในจิตของมนุษย์ กรณีกำลังปฏิบัติฌาน 4

กระบวนการ รู้ ระดับปัญญา

สำหรับผู้ฝึกปฏิบัติถึงระดับปัญญาศึกษา กระบวนการรู้จะเปลี่ยนไปอีก โดยอารมณ์ 6 นั้น ถูกเผ่าสังเกตเป็นลักษณะเดี่ยวคือ สามัญลักษณะ โสภณ-เจตสิกเปลี่ยนคุณภาพเป็นปัญญินทรีย์ มีกำลังมากขึ้นถึงระดับโมหะหมดไป เวทนา 3 เหลือแต่อุเบกขา เวทนา

แผนภูมิ 26 กระบวนการรู้ในจิตของมนุษย์ กรณีกำลังปฏิบัติถึงระดับปัญญาศึกษา

จากแผนภูมิ 23, 24, 25, 26 อาจกล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์กับโลกหรือการดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้นต้องผ่านกระบวนการรู้ของมนุษย์เสมอไป กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การดำเนินชีวิตถูกหรือผิดก็ได้ ถ้ารู้ผิดก็ได้รับความทุกข์ ถ้ารู้ถูกก็พ้นจากความทุกข์ในขณะจิตนั้น ๆ การศึกษาในพระพุทธศาสนาก็คือ การเปลี่ยนคุณภาพของเจตสิกจากอกุศลเจตสิกมาเป็นโสภณเจตสิก ทั้งนี้ โดยอาศัยการเปลี่ยนอารมณ์ที่รู้อย่างเปะปะมาเป็นอารมณ์ภายใต้การควบคุมรับรู้เฉพาะอารมณ์ที่สนับสนุนการศึกษา เช่น อารมณ์แห่งสมาธิ แห่งฉาน กระบวนการเรียนรู้ก็เกิดขึ้นภายในจิตเป็นวงจรแห่งการพัฒนาปัญญาตามลำดับ ข้อสังเกตในที่นี้ก็คือ การศึกษาในพระพุทธศาสนานั้นยิ่งระดับสูงขึ้น ก็ยิ่งศึกษาลึกเข้าไปในตัวเอง อารมณ์ที่รับรู้เป็นอารมณ์จากภายใน (ธรรมารมณ์) มากขึ้น ดังในแผนภูมิ

อารมณ์นั้นเป็นสามัญลักษณ์ในการเจริญสติปัฏฐาน 4 เป็นต้น ในขณะที่ใน
แผนภูมิ 23 และ 24 ยังรับอารมณ์จากภายนอกอยู่

สรุปในขั้นนี้ก็คือ ความเป็นชีวิตมนุษย์นั้น เป็นกลุ่มและกระบวนการ
ทางธรรมชาติชุดหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ
และการดำเนินชีวิตของมนุษย์ก็คือ การทำงานของธรรมชาติชุดนี้ การทำงานที่
ว่านี้ก็คือ การทำหน้าที่ของธรรมชาติแต่ละอย่างดังกล่าว ในเรื่องของการศึกษา
ซึ่งสนใจเรื่องของการสร้างการเรียนรู้นั้น กล่าวอย่างพระพุทธศาสนาได้ว่า
การศึกษา ก็คือ เป็นการพัฒนาธรรมชาติรู้ให้เกิดประโยชน์สุขแก่ตัวมนุษย์เอง

พระพุทธศาสนาเรียกธรรมชาติรู้ที่ว่า จิต และอธิบายว่า จิต นี้ เกิด
ดับอยู่ตลอดเวลาและรวดเร็วมาก ช่วงที่จิตตั้งอยู่ เรียกว่า ขณะจิต ลักษณะ-
นามของจิตนี้ เรียกว่า ดวง การที่จิตเกิดดับติดต่อกันเรียกว่า ลันตติ ในแง่
การดำเนินชีวิตก็คือ การดำเนินไปของวิถีจิตนั่นเอง โดยทั่วไปแล้ว มนุษย์ไม่
สามารถจับจิตแต่ละขณะตลอดจนการทำงานตามธรรมชาติของจิตนั้น ๆ แต่สามารถ
รับรู้ผลรวมของวิถีจิต เช่น รับรู้ว่าฉันโมโห การรับรู้เช่นนี้ทำให้ไม่เข้าใจติดตาม
ความเป็นจริงและไม่รู้เท่าทันปรากฏการณ์ที่เป็นไปในจิต กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ
ไม่เข้าใจการดำเนินชีวิตตามความเป็นจริง เมื่อรับรู้โลกไม่ถูกต้องการปฏิบัติต่อ
โลกย่อมพลาดไปด้วย

การรับรู้ของจิตเป็นไปได้หลายอย่างสุดแต่ว่าจะประกอบด้วย เจตสิก
ชนิดใด เจตสิกคือ ธรรมชาติประกอบจิต ร่วมรับรู้อารมณ์พร้อมจิต เกิดดับพร้อม
จิต เจตสิกนี้มีทั้งที่เป็นกุศลนำประโยชน์สุขแก่ผู้รู้เอง เจตสิกที่เป็นอกุศลนำทุกข์-
โทษแก่ผู้รู้ และเจตสิกที่เป็นกลาง เจตสิกที่ประกอบจิตโดยทั่วไปได้แก่ เจตสิก
ที่เป็นกลางนี้เอง เจตสิกที่เป็นกลางนี้เอง เจตสิกกลุ่มนี้ ได้แก่ เจตสิกกลุ่มรับ
รู้ หมายถึง ปรasaณ และกลุ่มที่ประกอบฌาน ส่วนเจตสิกที่เป็นกุศลและอกุศลนั้น
เป็นธรรมชาติที่หักล้างกันโดยตรง เช่น หิริกะเจตสิก (ความเคารพในศักดิ์ศรี
ของตน ทำให้ละอายที่จะเกลือกกลั้วต่อความชั่ว) เป็นธรรมชาติหักล้างกับหิริกะ-
เจตสิก (ความไม่เคารพในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ของตน ทำให้ไม่ละอายที่
จะเกลือกกลั้วต่อความชั่ว) ปัญฺุณทริย (ธรรมชาติที่มีลักษณะรู้แจ้งสภาวะธรรม คือ
รู้แจ้งสภาวะธรรม คือ รู้แจ้งสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริงแล้ว) เป็นธรรมชาติ

หักล้างกับโมหะ (ธรรมชาติที่มีลักษณะมีดมน ปิดบัง ของจิต ทำให้รู้ตามความเป็นจริงไม่ได้ คือ อวิชชาในปฏิจลสมุปบาท) ถ้ากุศลเจตสิกเข้าประกอบจิต มนุษย์ก็รู้ไม่ถูกต้อง และได้รับผลเป็นความทุกข์ ดังแสดงด้วยกฎปฏิจลสมุปบาทฝ่ายเกิดทุกข์ ถ้ากุศลเจตสิกเข้าประกอบจิตมนุษย์ก็จะรู้ถูกต้องและได้รับผลเป็นความไม่ทุกข์ ดังแสดงด้วยกฎปฏิจลสมุปบาทฝ่ายดับทุกข์ การศึกษาในพระพุทธศาสนาจึงได้แก่ การกระทำเพื่อเรียนรู้ว่า โลกและการดำเนินชีวิตนั้น แท้จริงเป็นกระบวนการของจิตและเจตสิกประกอบกัน การรู้โดยธรรมชาติรู้ที่เป็นจิตและเจตสิกนี้จะรู้เป็นกลาง ๆ ก็ได้ รู้อย่างให้ทุกข์โทษก็ได้ รู้อย่างให้ประโยชน์สุขก็ได้ สุดแต่ว่าการรู้ครั้งนั้น จิตประกอบด้วยเจตสิกอะไร แต่ไม่ว่าจะรู้อย่างไร ตัวจิตที่เป็นธรรมชาติรู้เองก็ไม่ใช้ตัวตน ด้วยเหตุที่ตัวมันเกิดขึ้นชั่วขณะซึ่งสั้นมากแล้วก็ดับไป การที่มนุษย์จะรู้ว่า รู้อะไรอย่างไรนั้น อาศัยจิตหลายดวงเกิดต่อเนื่องเป็นวิธี อาจกล่าวได้ว่าไม่ว่าจะพิจารณาการศึกษาในสังคัมพระพุทธศาสนาในแง่มุมใด ก็อาจสรุปได้ตรงกันว่า เป็นการศึกษาตัวเองโดยเฉพาะกระบวนการรับรู้ของตน และจัดการกระบวนการรับรู้ให้เป็นไปตามต้องการ ความต้องการที่ว่านี้อาจบรรยายได้หลายลักษณะ แต่ก็อาจลงสรุปได้ว่า ก็คือ ความพ้นทุกข์จากความทุกข์ ที่ตนกำลังเผชิญอยู่นั่นเอง ความทุกข์เหล่านี้เกิดจากการยึดถืออย่างไม่ตรงตามสภาพความเป็นจริงของสิ่งที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย

หลักทางการศึกษาในสังคัมพระพุทธศาสนาก็ไม่มีอะไรมากไปกว่า การเปิดโอกาสไม่ให้อกุศลเจตสิกเข้าประกอบจิต และการเปิดโอกาสให้อกุศลเจตสิกเข้าประกอบจิต ซึ่งก็คือการกระทำครั้งเดียวกัน ด้วยเหตุที่เจตสิกทั้งสองชนิดที่หักล้างกันโดยตรงจึงไม่ประกอบจิตดวงเดียวกัน กิจกรรมทางการศึกษาภายใต้หลักการนี้ดูจะมีมาก เช่น เริ่มต้นตั้งแต่ทำศิลาให้ถึงพร้อม ส้ารวมอินทรีย์ไปจนถึงเจริญสติปัญญา แท้จริงก็คือ การสร้างสภาพแวดล้อมหรือทำเหตุให้เจตสิกฝ่ายกุศลเข้าประกอบจิต เช่น การทำศิลาให้ถึงพร้อมนั้นเป็นการงดเว้นจากทุจริตทางกาย วาจา ใจ การกระทำเช่นนี้มีผลลงประการ คือ 1) ปิดโอกาสไม่ให้อกุศลเจตสิกครอบงำจิต หรือถ้าครอบงำแล้วก็ไม่ให้ต่อเนื่องในจิตดวงถัดไป เช่น ความโลภ (โลภะเจตสิก ซึ่งอาจมีเจตสิกอื่นเกิดร่วมด้วย เช่น อหิริกะเจตสิก - ความไม่ละอายต่อบาป) ชักนำให้ลักทรัพย์ผู้อื่น แต่เมื่อรักษาศีลตัวสิกขบทก็จะเป็นการควบคุมไม่ให้การลักทรัพย์นั้นเกิดขึ้น ตัวโลภะเจตสิกนั้นโดยธรรมชาติแล้วตั้งอยู่ไม่ได้นาน ยิ่งไม่ได้รับการส่งเสริมก็หมดอิทธิพลโดยง่าย 2) ผลของการ

ทำศีลให้ถึงพร้อม ทำให้เจตสิกฝ่ายกุศล เช่น สัมมาอาชีวะ หิริ อโลภะ เจริญขึ้น กุศลเจตสิกเหล่านี้จะช่วยหักล้างอกุศลเจตสิกที่กำลังครอบงำจิตใจให้หมดอิทธิพล โดยเร็ว เช่น เมื่อรักษาศีลไม่ลักทรัพย์ ก็เกิดความภูมิใจ (หิริ) ในคุณงามความดี ของตนเฉพาะครั้งนั้น ตัดความโลภออกไปได้ เป็นต้น ประมวลการสร้างสภาพ แวดล้อม หรือการทำเหตุให้เจตสิกฝ่ายกุศลเข้าประกอบจิตได้เป็น 3 หมวด คือ เจริญศีล สมาธิ ปัญญา ให้มากขึ้น ลึกซึ้งขึ้นตามลำดับ เรียกว่า สิกขา 3 ดัง เป็นที่ทราบกันทั่วไปว่า การศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาก็คือ สิกขา 3 นี้เอง

การประเมินผลการศึกษา

ผู้ประเมิน

เป็นที่ทราบแล้วในบทที่ 3 และ 4 ว่า การศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาเป็นการศึกษาตัวเองโดยเฉพาะการรับรู้ของตน กิจกรรมต่าง ๆ ทาง การศึกษาก็เป็นการลดอกุศลธรรม เช่น โมหะ ให้ลดลงและหมดไป ขณะเดียวกัน ก็เป็นการเพิ่มกุศลธรรม เช่น ปัญญา ทั้งกุศลธรรมและอกุศลธรรมเหล่านี้ เกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปภายในจิต โดยประกอบอยู่กับจิตของมนุษย์เอง การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ย่อมปรากฏขึ้นภายในจิตเป็นส่วนใหญ่ อาจมีบ้างที่ปรากฏออกมาเป็น พฤติกรรมภายนอก เมื่อเป็นเช่นนี้ผู้ที่ประเมินผลการศึกษาได้ดีที่สุดก็คือ ผู้ศึกษาเอง ในพระพุทธศาสนาปรากฏการประเมินด้วยตัวเองมากกว่าการประเมินด้วย ผู้อื่น

การประเมินผลการศึกษาด้วยตนเองในพระพุทธศาสนานั้น กระทำใน สถานการณ์จริง ขณะเมื่อเกิดการรับรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง 6 โดยทางใดทางหนึ่ง แล้วรู้ชัดในขณะนั้นว่าไม่มีความยินดียินร้าย ประกอบการรับรู้ นั้น คือ รู้ชัดว่า ไม่มี ราคะ โทสะ และโมหะ (หมายรวมถึง อกุศลเจตสิกอื่นที่อาศัยอกุศลธรรมทั้ง 3 นี้ เกิดขึ้น สุดแต่ว่าขณะนั้นจะเกิดอกุศลธรรมอะไร ก็รู้ชัดอกุศลธรรมนั้น) หลัก การมีเพียงเท่านั้น แต่เมื่อกระจ่ายออกตามสถานการณ์อารมณ์มากกระทบทวารทั้ง 6 และชนิดของอกุศลธรรมเข้ามาประกอบจิตแล้ว จะได้สถานการณ์ที่ต้องประเมิน มากมายทุกเวลาในการดำเนินชีวิตก็ว่าได้ จะยกตัวอย่างพอให้เข้าใจสถานการณ์ ที่ผู้ศึกษาประเมินตนเองในการดำเนินชีวิต ดังนี้

นาย ก. เห็น นาย ข. แล้วก็โมโห อาจเป็นเพราะเคยโต้เถียง ไม่ชอบหน้ากันมาก่อน แม้ไม่เห็น แต่เมื่อคิดขึ้นมาถึง นาย ข. นาย ก. ก็โมโห ขึ้นมาอีก อาจจะต้องคิดถึงเหตุการณ์ที่ นาย ข. เคยกวนโมโห หรืออาจคิดเลยไปถึงเหตุการณ์ที่ นาย ข. อาจกระทำต่อตนในอนาคต เหล่านี้ไม่ใช่ นาย ข. จริง ๆ แต่เป็น นาย ข. ตามการรับรู้ของ นาย ก. การรับรู้นั้นก็ประกอบด้วย ความซึ้งอีกด้วย ต่อมา นาย ก. ได้เรียนรู้เรื่องการรับรู้ของมนุษย์และทำ กิจกรรมการศึกษาไปตามลำดับ จนที่สุดสามารถเฝ้าสังเกตจิตของตนในเหตุการณ์ต่าง ๆ จนชำนาญ นาย ก. เห็นการรับรู้ของตนว่าบางครั้งรู้อย่างเฉย ๆ บางครั้งรู้อย่างหดหู่ บางครั้งรู้อย่างมีโทสะ บางครั้งรู้อยู่กระอักกระอ่วนโมโหสลับ ตีใจ ธรรมชาติรู้เช่นนี้เปลี่ยนไปเปลี่ยนมา นาย ก. เห็นเช่นนั้นบ่อย ๆ เข้า นาย ก. ย่อมนึกเบื่อ เบื่อที่ต้องโมโห เบื่อที่ต้องตีใจ นาย ก. ไม่สนุกแล้วกับ เรื่องเหล่านี้ ประกอบกับสังเกตเห็นความเกิดความดับของจิตแต่ละดวง เลยะ ความยึดถือว่าเป็นตัวตนของตนในการรู้เหล่านั้น ไม่ว่าจะรับรู้อะไรก็เป็นไปอย่าง วางใจเป็นกลาง ในกรณีดังตัวอย่างนี้ นาย ก. จะได้ประเมินตัวเองเมื่อมีการรับรู้เรื่องของ นาย ข. จะเป็นการเห็น ได้ยินเสียง คิดถึง หรือการรับรู้ ทางทวารอื่นนอกจากนี้ ว่าเมื่อมีการรับรู้เกิดขึ้นแต่ละครั้งแต่ละขณะจิต เป็นการรู้อย่างเฉย ๆ เห็นพฤติกรรมของ นาย ข. อย่างที่ นาย ข. เป็น เหมือนดู ภาพยนตร์ที่ตนไม่ได้เข้าไปสวมบทบาทด้วย นาย ก. ก็ประเมินตัวเองได้ว่าการศึกษาในส่วนนี้ของตนเสร็จสิ้นลงแล้ว นาย ก. ไม่ต้องทำกิจกรรมการศึกษา ในส่วนนี้อีกต่อไป แต่ถ้าเป็นกรณีที่ นาย ก. วางเฉยไม่โมโห นาย ข. ได้ชั่วระยะหนึ่ง แต่ที่สุดก็โมโหอีก ก็แสดงว่า นาย ก. บรรลุผลทางการศึกษาชั่วระยะหนึ่ง แต่ยังคงต้องศึกษาอีกต่อไป เนื่องจาก นาย ก. เพียงแต่สามารถ ช่มอกุศลธรรมได้เท่านั้น แต่ยังไม่กำจัดไม่ได้ สภาพดังบรรยายนี้ นาย ก. รู้ชัด ด้วยตนเอง คนอื่นจะมารู้ชัดด้วยไม่ได้เลย

พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่า ความรู้ชัดว่ายังมีราคะ โทสะ โมหะ อยู่ในตนหรือไม่นั้น ย่อมรู้ชัดได้ด้วยปัญญา โดยนัยนี้ แสดงว่ายิ่งกำจัดราคะ โทสะ โมหะ อยู่ในตนได้มากเท่าไร ก็ยิ่งประเมินได้แม่นยำตรงมากเท่านั้น นั่นคือ เมื่อบรรลุเป้าหมายของการศึกษาแล้ว คือ มีปัญญาชนิดที่เรียกว่า วิชชา แล้ว จึงจะประเมินตนเองได้แม่นยำตรงที่สุด ถ้ายังอยู่ในระหว่างทางทางการศึกษา หรือ ยังไม่เข้าสู่ระบบของการศึกษา การประเมินย่อมลดความแม่นยำลงตามลำดับ

ด้วยเหตุนี้พระพุทธรเจ้าจึงทรงแนะนำแก่ภิกษุว่า การประเมินผลการศึกษา (พยากรณ์หรือตัดสินผล) ให้กระทำในสถานการณ์จริงดังกล่าวแล้วข้างต้น โดยเว้นจากการเชื่อผู้อื่น เว้นจากความชอบใจ การถือเอาตามความเห็นของตน เว้นจากการฟังต่อ ๆ กันมา ข้อความนี้ยืนยันได้จากการสนทนาระหว่างพระพุทธรเจ้าและพระสารีบุตร ซึ่งมีใจความว่า พระสารีบุตรกราบทูลตอบพระพุทธรเจ้าว่า เรื่องนี้ท่านไม่เชื่อครู (คือ พระพุทธรเจ้า นั่นเอง) เนื่องจากท่านได้กระทำให้แจ้งเองแล้ว พิจารณาเห็นแล้วด้วยปัญญา พระพุทธรเจ้าทรงรับว่า ถูกต้องแล้วสำหรับผู้บรรลุปเป้าหมายของการศึกษา แล้ว ย่อมหมดความสงสัยในความรู้นั้น แต่สำหรับผู้ที่ยังไม่รู้ ไม่กระทำให้แจ้ง ไม่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา ก็ควรจะเชื่อตามผู้อื่นว่า ถ้าทำการศึกษาให้มาก ก็จะมีปัญญาบรรลุปเป้าหมายการศึกษาได้ (กรมการศาสนา 2525 : 18 : 142-144 , 19 : 240-241)

การประเมินผลการศึกษาโดยผู้อื่นนั้น มีอยู่ในพระพุทธศาสนาด้วย แต่ส่วนใหญ่เป็นการประเมินโดยพระพุทธรเจ้า ส่วนการประเมินผู้อื่นนอกจากนี้อาจพลาดได้ นี่แสดงให้เห็นว่า ผลของการศึกษาในพระพุทธศาสนา เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในบุคคลจริง ๆ อย่างไรก็ดี ถ้าซักถามกันก็อาจพอจะประเมินได้ ทั้งนี้ ผู้ประเมินต้องบรรลุปเป้าหมายการศึกษาแล้ว ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ในช่วงที่ภิกษุต้องช่วยกันทำจีวร มีภิกษุบวชใหม่รูปหนึ่งไม่ช่วยเก็บตัว อยู่แต่ในวิหาร ภิกษุทั้งหลายพากันไปกราบทูลพระพุทธรเจ้า พระองค์จึงตรัสถามภิกษุนั้น ภิกษุนั้นทูลว่า ตนต้องทำกิจกรรมส่วนตัวอยู่เหมือนกัน พระพุทธรเจ้าทรงทราบความคิดของภิกษุนั้น จึงตรัสห้ามภิกษุกลุ่มที่กล่าวหาว่า อย่าได้กล่าวโทษภิกษุนั้น เพราะภิกษุนี้ได้ฉาน 4 แล้ว และกำลังอาศัยกำลังฉานนี้พิจารณา สภาวธรรมเพื่อบรรลุปปัญญา อันเป็นความมุ่งหมายของการบวชในพระพุทธศาสนา (กรมการศาสนา 2525 : 16 : 279-280)

พระพุทธรเจ้าได้ทรงกล่าวถึงพระมหากัปปินะ ซึ่งเดินมาแต่ไกล แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุนี้เป็นผู้บรรลุปปัญญา อันเป็นความมุ่งหมายของการบวชในพระพุทธศาสนาแล้ว (กรมการศาสนา 2525 : 16 : 286)

มีอยู่ครั้งหนึ่งที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงหลักการตรวจสอบจิตที่พ้นอาสวะ

แม้จะไม่ใช้การประเมินโดยตรง แต่ผู้วิจัยเห็นควรกล่าวไปในที่นี้ด้วย คือ พระองค์แนะภิกษุว่า ถ้าได้ยินเพื่อนภิกษุด้วยกันอ้างว่า ข้าพเจ้ารู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี อย่าเพิ่งเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วย อย่าเพิ่งคัดค้านหรือไม่คัดค้าน แต่ให้ถามในประเด็นต่อไปนี้ตามลำดับ

1. มีความเห็นอย่างไรกับข้อความที่ว่า เห็นในอารมณ์ที่ตนเห็นแล้ว ได้ยินในที่ตนฟังแล้ว ทราบในอารมณ์ที่ตนทราบแล้ว รู้ชัดในอารมณ์ที่ตนรู้ชัดแล้ว
2. มีความเห็นอย่างไรในอุปาทานชั้น 5 ซึ่งมี อุปาทานในรูป อุปาทานในเวทนา อุปาทานในสัญญา อุปาทานในสังขาร อุปาทานในวิญญาณ
3. มีความเห็นอย่างไรในธาตุ 6 ซึ่งมี ดิน น้ำ ไฟ ลม ที่ว่าง และ (ธาตุ) รู้
4. มีความเห็นอย่างไรในอายตนะ 12 ซึ่งมี จักขุ-รูป โสต-เสียง ฆานะ-กลิ่น ชิวหา-รส กาย-โผฏฐัพพะ มโน-ธรรมารมณ์

ถ้าภิกษุผู้นั้นตอบได้ว่า ตนไม่ยินดียินร้ายในสิ่งเหล่านั้น ตอบตามลำดับ ทีละข้อ ถอนความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งเหล่านั้นได้ ก็ให้อนุโมทนาแล้วถามปัญหาต่อไปอีกว่า ท่านรู้-เห็นอย่างไร จึงถอนความยินดียินร้าย ตลอดจนความยึดมั่นในสิ่งต่าง ๆ นั้นได้ ถ้าภิกษุผู้นั้นตอบได้ตามลำดับต่อไปนี้ ว่า ข้าพเจ้า...

1. ได้ฟังพุทธธรรมแล้วมีความเชื่อในพระพุทธเจ้า เห็นว่าการเป็นมรรวาสนั้น ไม่สะดวกต่อการปฏิบัติ (คับแคบ)
2. ออกบวช ประกอบด้วยศีล
3. ประกอบด้วยอินทรีย์สวรรค์
4. ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ พอใจในเสนาสนะอันสงบ
5. ละนิวรณ์ - บรรลุฉาน 4
6. อาศัยจิต สมาธิ น้อมจิตไปเห็นความเกิดดับ (อาสวัชชยญาณ) รู้ชัดตามความเป็นจริงในอริจลัจตามลำดับ จิตก็หลุดพ้นจากความยึดติดต่าง ๆ มีญาณรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี

พระพุทธเจ้าทรงแนะว่า ถ้าเป็นเช่นนี้ พวกเขาคอรอนุโมทนา แล้วกล่าวกับภิกษุเหล่านั้นว่า เป็นลาภของพวกข้าพเจ้าแล้วที่ได้ท่านเป็นเพื่อนพรหมจรรย์ (กรมการศาสนา 2525 : 14 : 96-104)

กรณีที่ยกมานี้ แสดงแง่คิดในการประเมินว่า การประเมินโดยผู้อื่น อาจกระทำได้โดยสังเกตและสอบถามความคิดอ่านและข้อปฏิบัติของผู้ถูกประเมิน แต่ผลการประเมินนั้น ไม่เน้นที่การจัดตำแหน่งของผู้ถูกประเมิน แต่เน้นที่การวางตัวต่อกันในฐานะเพื่อนร่วมสังคมเดียวกัน

เกณฑ์ในการประเมิน

ไม่ว่าจะประเมินโดยผู้อื่นหรือผู้ศึกษาเอง ล้วนแต่ต้องมีเกณฑ์ทั้งสิ้น พระพุทธศาสนาไม่ได้กำหนดเกณฑ์ในการประเมินผลของการศึกษาไว้ แต่มีการกล่าวถึงลักษณะของผลการศึกษา (ศีล สมาธิ ปัญญา) ไว้ และใช้เป็นเกณฑ์ในการประเมินได้ ดังนี้

1. ความมีศีล ใช้สิกขาบทเป็นเกณฑ์ในการประเมิน เกณฑ์นี้ใช้ได้ทั้งที่ประเมินโดยผู้อื่นและผู้ศึกษาประเมินตนเอง ด้วยเหตุที่ความมีศีลมีทั้งส่วนที่เป็นพฤติกรรมภายใน และส่วนที่ปรากฏออกมาเป็นพฤติกรรมที่สังเกตได้
2. ความมีสมาธิ ใช้องค์ฌานเป็นเกณฑ์ในการประเมิน จำแนกตามชั้นของฌานได้เป็น 4 ลำดับ (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 52-53) มี
 - 2.1 ปฐมฌาน มีองค์ 5 คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
 - 2.2 ทุตติยฌาน มีองค์ 3 คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
 - 2.3 ตติยฌาน มีองค์ 2 คือ สุข เอกัคคตา
 - 2.4 จตุตถฌาน มีองค์ 2 คือ อุเบกขา เอกัคคตา
3. ความมีปัญญา มี 2 เกณฑ์ คือ
 - 3.1 กรณีที่เป็นปัญญา ที่เป็นผลจากการเล่าเรียนข้อความรู้จากผู้อื่นใช้คุณสมบัติของพหูสูตเป็นเกณฑ์ (กรมการศาสนา 2525 : 13 : 25 ; 22 : 129) คือ
 - 3.1.1 ศึกษาเล่าเรียนมาก (พหูสูต)
 - 3.1.2 ทรงจำความไว้แม่นยำ (ชตา)

3.1.3 คล่องแคล่วในความนั้น (วงสา ปริจิตตา)

3.1.4 เฟื่องชื่นใจ (มนसानเปกชิตา)

3.1.5 ขบได้ด้วยทฤษฎี (ทฤษฎีญา สุปฏิวิทชา)

3.2 กรณีที่เป็นปัญหาที่เป็นผลจากการปฏิบัติ และบรรลุด้วยการปฏิบัตินั้น ใช้การละสังโยชน์เป็นเกณฑ์ ดังแสดงในตาราง 1

ตาราง 1 แสดงขั้นบุคคลที่บรรลุผลการศึกษาในสังคัมพระพุทธานุศาสตร์

ขั้นของบุคคล	คุณสมบัติหรือเกณฑ์ในการจัดขั้นของบุคคลนั้น
โสดาปัตติมรรค	กำลังละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัมพันธปรามาส
โสดาปัตติผล	ละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัมพันธปรามาส ได้แล้ว
สกทาคามีมรรค	กำลังทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง
สกทาคามีผล	ทำ ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงได้แล้ว
อนาคามีมรรค	กำลังละกามราคะ และปฏิฆะ
อนาคามีผล	ละกามราคะ และปฏิฆะ ได้แล้ว
อรหัตตมรรค	กำลังละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุททัจจะ อวิชชา
อรหัตตผล	ละอรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุททัจจะ อวิชชา ได้แล้ว

(กรมการศาสนา 2525 : 36 : 406-408.)

จะเห็นว่าเกณฑ์ที่แสดงว่า ผู้ศึกษาบรรลุเป้าหมายการศึกษาในขั้นใดหรืออยู่ในระหว่างขั้นตอนใดนั้น แสดงโดยการแจกแจงว่า มีคุณสมบัติอะไร และละอกุศลธรรมอะไรได้บ้าง เฉพาะในการประเมินส่วนที่เป็นปัญหา อกุศลธรรมในตารางดังกล่าวมี 10 ชนิดด้วยกัน รวมเรียกว่า สังโยชน์ 10 จัดว่าเป็นชุดของอกุศลธรรมที่ปรากฏขึ้นในจิต (คือ กลุ่มเจตสิก นั้นเอง) ประกอบจิตให้รู้ไปต่าง ๆ ในทางที่ไม่ถูกต้องตามความเป็นจริง นี่เป็นการอธิบายในแง่ของการสร้างปัญหา แต่อาจอธิบายได้ในแง่ของความพ้นทุกข์ สังโยชน์ 10 นี้ ถือว่าเป็นธรรมที่ผูกใจสัตว์ไว้กับความทุกข์ บุคคลที่จัดเป็นแปดขั้นตามตารางนั้นมีทั้งที่กำลังปฏิบัติอยู่ และที่กำลังรับผลการปฏิบัติแล้ว นี่แสดงว่า สำหรับการศึกษานี้ พระพุทธานุศาสตร์แล้ว ผู้ที่กำลังปฏิบัติกิจกรรมทางการศึกษาก็เป็นผู้รับผลทางการ

ศึกษาไปด้วย เพียงแต่ผลนั้นยังไม่เบ็ดเสร็จลงตัว เช่น โสดาปัตติมรรค ซึ่งกำลัง ละสังโยชน์ที่หยาบกว่าเพื่อนสามประการ นั้น ก็มีคุณสมบัติประการหนึ่งแล้ว คือ จะมั่นคงในกิจกรรมการศึกษาจนกำจัดอวิชชา ในที่สุด อีกทั้งจะมีความเพียร สม่ำเสมอด้วย คุณสมบัตินี้ต่างไปจากผู้ศึกษาในระดับต่ำกว่านี้ คือ อาจศึกษาเป็น ช่วง ๆ สุดแต่เมื่อไรจะมีกุศลธรรมชักนำจิตหรือมีกัมมามิตรมาชักนำ แต่กระนั้น ก็แปรเปลี่ยนกลับไปกลับมาได้ ละความเพียรลงได้ นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาตัว กิจกรรมการศึกษาจะเห็นว่า บุคคลทั้งแปดระดับนี้ย่อมมั่นอยู่ในกิจกรรมการศึกษา ระดับต้น ๆ แล้ว นั่นคือ พวกเขาไม่ต้องบังคับตนในเรื่องของความถึงพร้อมด้วยศีล การสำรวมอินทรีย์ เป็นต้น สิ่งที่บุคคลเหล่านี้ปักใจทำอย่างจริงจังก็คือการบำเพ็ญ ฌาน การเจริญสติปัฏฐาน เป็นต้น ในขณะที่ทำกิจกรรมเหล่านี้ อกุศลธรรมบางอย่าง สงบลง ผู้ศึกษาที่กำลังทำกิจกรรมดังกล่าวย่อมได้รับผลจากความสงบเหล่านี้ แม้จะเป็นผลชั่วคราว (เพราะเพียงแต่ข่มไว้ได้ เช่น ข่มไว้ด้วยกำลังญาณ ยัง ละหรือตัดอกุศลธรรมนั้นไม่ได้เด็ดขาด) แต่ก็ยังเป็นพื้นฐานในการปรับสภาพจิต เพื่อ การละสังโยชน์ต่อไป ส่วนผู้ที่กำลังรับผลการปฏิบัติแล้ว คือ ละสังโยชน์แต่ละตัว ได้แล้ว ย่อมต้องทบทวน รับรู้สภาพจิตที่สงบลงเด็ดขาดจากอกุศลธรรมที่ละได้

นอกจากนี้ จะพิจารณาการประเมินผลการศึกษาในลักษณะของ ศีล สมาธิ และปัญญาแล้ว ก็ยังอาจพิจารณาโดยใช้ปริมาณของความพร้อมที่มีอยู่เป็น เกณฑ์ คือ ผู้ที่เป็นพระอรหันต์มีความพร้อม (อินทรีย์ 5) เต็มบริบูรณ์ ส่วนพระ อนาคามี พระสกทาคามี และพระโสดาบัน มีความพร้อมอ่อนลงมาตามลำดับ (กรรมการศาสนา 2525 : 19 : 219) ความพร้อมที่ว่านี้ คือ

ความเชื่อที่ถูกต้อง (ศรัทธา)

ความเพียร (วิริยะ)

การระลึกรู้ (สติ)

ความมีจิตตั้งมั่น (สมาธิ)

และความรอบรู้ (ปัญญา) อันเป็นเงื่อนไขภายในของผู้ศึกษานั้นเอง

กรณีนี้ อาจพิจารณาได้ว่า ความพร้อมเหล่านี้เป็นคุณสมบัติของบุคคล ทั่วไป แต่ยังมีน้อยหรืออาจจะมีอย่างไม่สมดุลกัน ทำให้ไม่มีกำลังพอที่จะทำให้ บุคคลนั้นจากความทุกข์โดยสิ้นเชิงได้ ที่แท้แล้ว การพิจารณาโดยเกณฑ์นี้สัมพันธ์กับ ความมีศีล สมาธิ ปัญญา ตามนัยที่กล่าวแล้วในหัวข้อกิจกรรมการศึกษาและ

กระบวนการศึกษา เช่น ผู้ที่มีอินทรีย์สมบูรณ์กว่าก็ละสังโยชน์ได้มากกว่า ทั้งนี้ การพิจารณาจากควมมีศีล สมาธิ ปัญญา ดูจะเป็นเกณฑ์ที่ชัดเจนกว่า

ถ้าย้อนกลับไปพิจารณากิจกรรมทางการศึกษา จะเห็นว่าผู้ศึกษาในสังคัม พระพุทธศาสนาค่อนข้างจะมีกิจกรรมการศึกษาเป็นอย่างเดียวกัน โดยเฉพาะใน ขั้นตอนหลัง ๆ เช่น เจริญสติปัญญา 4 สิ่งที่เปลี่ยนไปคือ จิตที่ประณีตขึ้นละ อกุศลธรรม (อกุศลเจตสิก) ไปได้ที่ละเล็กละน้อย ยิ่งละได้มากเท่าไร กุศล ธรรมก็ปรากฏขึ้นตามลำดับ ถ้าพิจารณาเฉพาะส่วนที่เป็นปัญหาจะเห็นว่า ยังมี ปัญหามากขึ้น ด้วยเหตุนี้ จึงใช้การละสังโยชน์เป็นเกณฑ์ในการประเมิน อย่างไรก็ตาม อาจพิจารณาง่าย ๆ จากสิ่งที่จิตเสวยอยู่ ถ้ายังได้รับความทุกข์อยู่ ก็ แสดงว่า ยังไม่บรรลุเป้าหมายของการศึกษา หรือการศึกษาที่ดำเนินไปนั้นยังไม่ เป็นผล

โดยสรุปในขั้นนี้ อาจกล่าวได้ว่า การประเมินผลการศึกษาในสังคัม พระพุทธศาสนา มีลักษณะดังนี้

1. มีทั้งประเมินโดยผู้ศึกษาเองและผู้อื่น
2. มีเกณฑ์แสดงว่าผู้ศึกษาบรรลุผลการศึกษาเป็นขั้น ๆ อยู่ด้วย คือ ลึกซึ้ง ท่องคัมภีร์ การละสังโยชน์ และความแก่กล้าของอินทรีย์ แต่เกณฑ์ที่ พิจารณาได้ง่ายกว่านั้น คือ ความพ้นทุกข์

ที่น่าสนใจในหัวข้อนี้ แม้จะไม่ใช่เรื่องของการประเมินผลการศึกษา ก็คือในครั้งพุทธกาลนั้นมีการจัดบุคคลตามลักษณะเด่น ทั้งนี้ลักษณะดังกล่าวอาจจะ เป็นผลของการศึกษาหรือข้อปฏิบัติทางการศึกษา โดยยกย่องว่าเป็นเลิศในทาง ต่าง ๆ ในบรรดาภิกษุ ภิกษุณีที่เป็นพระอรหันต์และอุบาสกอุบาสิกา ผู้ยกย่องก็คือ พระพุทธเจ้า (กรมการศาสนา 2525 : 20 : 24-27) เช่น ยกย่องว่า

- พระสารีบุตร เลิศกว่าพวกภิกษุสาวกของเราผู้มีปัญญามาก
- พระโสมโกฏิวิสะ เลิศกว่าพวกภิกษุสาวกของเราผู้ปรารถนาความ เพียร
- พระสิทธมาตาภิกษุณี เลิศกว่าพวกภิกษุณีสาวิกาของเราผู้พ้นจากกิเลสได้ด้วยศรัทธา
- พระนันทาภิกษุณี เลิศกว่าพวกภิกษุณีสาวิกาของเราผู้ยินดีในฌาน

- หัตถอุบาสกชาวเมืองอาฬวี เลิศกว่าพวกอุบาสกสาวกของเราผู้สงเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ
- นกุลปิตาคนุหบดี เลิศกว่าพวกอุบาสกสาวกของเราผู้คู้้นเคย
- นางวิสาขามีคารมาตา เลิศกว่าพวกอุบาสกสาวกของเราผู้ถวายทาน
- นางชุชชุตตรา เลิศกว่าพวกอุบาสกสาวกของเราผู้เป็นพหูสูต

การจัดความเป็นเลิศเช่นนี้ แม้จะไม่ใช่การประเมินผลการศึกษา แต่ก็เป็น การประเมินอย่างหนึ่ง ในกระบวนการศึกษา แสดงว่าในครั้งพุทธกาลนั้น มีการจัดคนตามลักษณะต่าง ๆ จึงได้มีผู้เป็นเลิศในทางนั้นทางนี้ปรากฏขึ้น ทั้งนี้ คุณสมบัติเหล่านี้ก็เป็นลักษณะที่พึงประสงค์ในพระพุทธศาสนานั้นเอง

สรุป

จากข้ออภิปรายข้างต้นสรุปได้ว่า การศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา เป็นการศึกษารื่องของการดำเนินชีวิต เป็นการดำเนินการใด ๆ ของผู้ศึกษา เพื่อให้บรรลุปัญญาเครื่องพ้นทุกข์ อาจพิจารณาเป้าหมายและ/หรือผลการศึกษาได้ 3 แ่ง คือ

1. แ่งความพ้นทุกข์ ถ้าพิจารณาแ่งนี้แบ่งเป้าหมายและ/หรือผลการศึกษาได้เป็น 3 ระดับ 5 ประเภท คือ
 - 1.1 เป้าหมายและ/หรือผลการศึกษา 3 ระดับ ได้แก่ ประโยชน์ (ที่ผู้ศึกษาพึงได้รับ) ในปัจจุบัน ในภพหน้า และประโยชน์สูงสุด (ความพ้นทุกข์สิ้นเชิง)
 - 1.2 เป้าหมายและ/หรือผลการศึกษา 5 ประเภท ได้แก่ ความพ้นทุกข์ด้วยการข่มไว้ ความพ้นทุกข์ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน ความพ้นทุกข์ด้วยการตัดขาด ความพ้นทุกข์ด้วยความสงบระงับ และความพ้นทุกข์ด้วยการสลัดออกได้
2. แ่งปัญญา ถ้าพิจารณาแ่งนี้ แบ่งเป้าหมายและ/หรือผลการศึกษาได้เป็น 3 ระดับ ได้แก่ ความรู้ขั้นรู้จัก ความรู้ขั้นพิจารณาเห็นลักษณะร่วม และความรู้ขั้นพิจารณาละได้

3. แบ่งการพัฒนา ถ้าพิจารณาแง่นี้ แบ่งเป้าหมายและ/หรือผลการศึกษาได้เป็น 4 มิติ คือ การพัฒนาทางกาย การพัฒนาความประพฤติ การพัฒนาทางจิต และการพัฒนาทางปัญญา

การพิจารณาในแง่ความพันทุกข์ทำให้ผู้ศึกษามองเห็นประโยชน์อันพึงได้รับทำให้มีแรงจูงใจทางการศึกษา การมองแง่นี้ชักนำไปสู่บุคคลเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก การพิจารณาในแง่ปัญญาทำให้มองเห็นคุณสมบัติของผู้บรรลุเป้าหมายของการศึกษา ส่วนการพิจารณาในแง่การพัฒนาทำให้มองเห็นแนวทางในการศึกษา

การศึกษาในสังคัมพระพุทธศาสนานี้ อธิบายได้ 3 ความหมาย ความหมายที่ 1 การศึกษา หมายถึง ไตรสิกขา ซึ่งประกอบไปด้วย อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา โดยศึกษาให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปอันทำให้ ศีล สมาธิ ปัญญา สมบูรณ์ขึ้นตามลำดับ ความหมายที่ 2 การศึกษาในสังคัมพระพุทธศาสนานั้น ได้แก่ การรู้ การเห็น การอธิษฐานจิต การน้อมใจไปด้วยความเชื่อ การประคอง ความเพียร การตั้งสติ และการรู้ชัดด้วยปัญญา ความหมายที่ 3 การศึกษา หมายถึง การทำกิจ การเอาใจใส่เป็นธุระในอริยสัจ 4 และความหมายที่ 4 การศึกษา หมายถึง การเล่าเรียน การปฏิบัติ และการบรรลุด้วยการปฏิบัติ

สิ่งที่ต้องศึกษาหรือข้อความรู้ที่การศึกษาในสังคัมพระพุทธศาสนาให้ค่าก็คือ ชั้นที่ 5 โดยนัยต่าง ๆ ไปตามลำดับกิจกรรมการศึกษา ซึ่งในชั้นแรกก็ควบคุม (เช่น สำรวมอินทรีย์) ที่สุดก็ทำความเข้าใจ (เช่น เจริญสติปัญญา โดยพิจารณา กาย เวทนา จิต ธรรม) ทั้งนี้ใช้กรอบในการศึกษา 4 ประการ คือ กำหนดรู้ ธรรมที่ควร กำหนดรู้ (กำหนดรู้ทุกข์) ละธรรมที่ควรละ (ละสมุทัย) เจริญธรรมที่ควรเจริญ (เจริญมรรคมีองค์ 8) และทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง (ทำนิโรธให้แจ้ง) การศึกษาด้วยอาการทั้ง 4 นี้กระทำเป็น 3 รอบ คือ รอบแรกศึกษาโดยทฤษฎีก่อนปฏิบัติ รอบที่สองปฏิบัติ รอบที่ 3 รับรู้ผลการปฏิบัติ นี้แสดงให้เห็นว่าการศึกษาในพระพุทธศาสนาเป็นการกระทำที่รู้ตัว ตลอดกระบวนการมีการตั้งแนวทางก่อนปฏิบัติ และทบทวนผลการปฏิบัติด้วยเสมอไป ดังนั้นผู้ศึกษาแล้วย่อมหรือยัดได้ว่า ต้องปฏิบัติอะไรจึงได้ผลอะไร และปฏิบัติอย่างไรปฏิบัติแล้วได้รับผลอะไรบ้าง ผลนั้นมีลักษณะอย่างไร ข้อความเหล่านี้เกิดจากการ

ประจักษ์แจ้งด้วยตัวเอง

บุคคลจะบรรลุความพ้นทุกข์หรือทำนิโรธให้แจ้งได้ต้องอาศัยปัญญาในขั้นพิจารณาละได้ ดังพระพุทธรศาสนาแสดงไว้ในอริยสัจ ว่า มรรคมีองค์ 8 เป็นทางแห่งความพ้นทุกข์ ทั้งนี้สัมมาทิฏฐิคือปัญญาเป็นองค์ประกอบแรกของมรรคมีองค์ 8 แต่ปัญญาระดับนี้เป็นปัญญาขั้นสูง ต้องอาศัยความพร้อมต่าง ๆ ในการพัฒนาให้มีขึ้น พระพุทธรศาสนาจึงกำหนดให้ผู้ศึกษาฝึกหัดอบรมตามแบบของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นการฝึกหัดอบรมจากหยาบไปหาละเอียด ทั้งนี้มีกิจกรรมในการฝึกหัดอบรมต่อไปนี้

1. กิจกรรมที่เป็นตัวเจตนาแห่งการปฏิบัติตน กิจกรรมกลุ่มนี้ค่อนข้างมาทางศีลและสมาธิ มี
 - 1.1 การรักษาศีล โดยเฉพาะส่วนที่เป็นสิกขาบทในพระปาติโมกข์ ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นตามลำดับ จนถึงพร้อมด้วยศีลในที่สุด
 - 1.2 การคุ้มครองทวารอินทรีย์
 - 1.3 การประมาทในการบริโภค (การประมาทในโภชนะ)
 - 1.4 การประกอบความเพียรเครื่องต้น
 - 1.5 การทำสมาธิจนบรรลุฐาน 4
2. กิจกรรมทางปัญญาซึ่งกำกับกิจกรรมในข้อ 1 มี
 - 2.1 มีศรัทธา
 - 2.2 มีhiri
 - 2.3 มีโอดตปปะ
 - 2.4 เป็นพหูสูต
 - 2.5 มีความเพียรอันปรารภแล้ว
 - 2.6 มีสติมั่นคง
 - 2.7 มีปัญญา หมายถึงเอาปัญญาที่เห็นความเกิดดับเป็นสำคัญ ทั้งนี้อาศัยกำลังจิตที่บรรลุฐาน 4 แล้ว พิจารณาอารมณ์ เช่น ชั้น 5

เมื่อพิจารณากิจกรรมทางการศึกษาและความหมายต่าง ๆ ของการศึกษาแล้ว จะเห็นว่าสิ่งที่ผู้ศึกษากระทำก็คือ รักษาศีล ทำสมาธิ และสร้างปัญญาเป็น

หลักสอดคล้องกับไตรสิกขา ทั้งนี้การรักษาศีลในระยะแรกเป็นการควบคุมตนเองตามข้อกำหนด ครั้นคุณภาพทางจิตและปัญญาสูงขึ้น ศีลสิกขาก็เปลี่ยนเป็นเจตนางดเว้นไปเอง ศีลระดับนี้คือวีรตีเจตสิกนั่นเอง การฝึกจิตนั้นแรก ๆ ทำโดยสำรวมในการรับรู้ เตือนตัวเองในการประโมค ต่อมาก็ทำสมาธิคล่องแคล่วทันจนบรรลุฌาน 4 ตามวิธีการที่เหมาะสมแก่ความถนัดของตน ในขณะที่เดียวกันก็อบรมปัญญาไปด้วย คือ สร้างศรัทธา หิริ โอตตปปะ โดยอาศัยกัลยาณมิตร พึงธรรม สนทนาธรรม หมั่นคิดใคร่ครวญให้รู้แจ้งแทงตลอดในธรรมเหล่านั้นตลอดจนปรารถนาความเพียร เพิ่มพูนสติปัญญาโดยเจริญสติปัญญาน 4 ทั้งนี้อาศัยกำลังสมาธิเป็นฐาน

นอกจากผู้ศึกษาจะทำการศึกษาและมีกระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวแล้วยังสามารถจัดเงื่อนไขการเรียนรู้ที่สร้างบรรยากาศแห่งการเรียนรู้ขึ้นด้วย สิ่งที่จะช่วยสร้างบรรยากาศที่ว่่านี้ ได้แก่ 1) การจัดบุคคล สิ่งของสถานที่ กฎระเบียบ และ 2) ความสามารถในการคิดอย่างโยนิโสมนสิการ เงื่อนไขแรกพระพุทธรศาสนากำหนดแนวทางเลือกและจัดสิ่งแวดล้อมเหล่านี้ไว้แล้ว เช่น คุณสมบัติของกัลยาณมิตร ลักษณะของเสนาสนะอันสงัด วินัยต่าง ๆ สำหรับความสามารถในการคิดอย่างโยนิโสมนสิการ นอกจากจะอาศัยสิ่งแวดล้อมแล้วโยนิโสมนสิการยังขึ้นอยู่กับความพร้อมของผู้ศึกษาเองด้วย ความพร้อมที่ว่่านี้ได้แก่ คุณสมบัติของบุคคลที่เื้อ่อต่อการศึกษา ได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา พระพุทธรศาสนาบัญญัติว่า คุณสมบัติเหล่านี้เป็นกำลังของผู้ศึกษา

สำหรับกระบวนการศึกษาที่เกิดขึ้น จะมีการเปลี่ยนแปลงคุณภาพของธรรมชาตารู้ 4 ชนิด คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ ความรู้จำอารมณ์ ความรู้เสวยอารมณ์ และความรู้คิดที่ผสมผสานความรู้ทั้งสามข้างต้นให้เปลี่ยนจากไม่รู้ชัดในอารมณ์นั้น ๆ ตามความเป็นจริงมาเป็นรู้ชัดตามความเป็นจริง ทั้งนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงคุณภาพของจิตและเจตสิกนั่นเอง จากการศึกษาที่ควบคุมการรับรู้ได้น้อยมาเป็นควบคุมได้มากขึ้น ที่เห็นได้ชัดก็คือ การเสวยอารมณ์ในแต่ละครั้งนั้นเป็นความทุกข์น้อยลง เปลี่ยนคุณภาพเป็นอุเบกขาเวทนา มีความสงบชุ่มชื่นใจมากขึ้น และถ้าเปลี่ยนแปลงได้ถึงที่สุด ก็จะมีรู้ชัดในอารมณ์ การเปลี่ยนแปลงคุณภาพของธรรมชาตารู้ เริ่มต้นจากการคบคนดี (กัลยาณมิตร) เกิดศรัทธา ก็ปฏิบัติธรรม มีสติสัมปชัญญะ สำรวมอินทรีย์ มีกิจกรรมเป็นสุจริต 3 เจริญสติปัญญาน เกิดวิชชา

ทำให้เข้าภาวะพันทุกข์ได้

ในสังคัมพระพุทธานุศาสนามีการประเมินผลทั้งโดยผู้ศึกษาเองและผู้อื่น การประเมินโดยตนเองนั้นมักประเมินเมื่อตนบรรลุเป้าหมายการศึกษาแล้ว และการประเมินเป็นกิจกรรมในกระบวนการศึกษาเอง ถ้าประเมินโดยผู้อื่นต้องประเมินโดยผู้บรรลุวิชาแล้ว เกณฑ์ในการประเมินก็คือ ความสามารถในการละสังโยชน์ องค์ฌาน 5 อินทรีย์ 5 และสิกขาบท

เมื่อกระบวนการศึกษาดำเนินไป คุณภาพทางจิตของผู้ศึกษาย่อมเปลี่ยนแปลงไปใน 8 องค์ประกอบ คือ ความเป็น (ทิฏฐิ) ความดำริ (สังกัปปะ) วาจา การกระทำต่าง ๆ ในชีวิต (กัมมันตะ) การเลี้ยงชีพ (อาชีวะ) ความพยายาม (วายามะ) สติ และสมาธิ ทั้งนี้ เปลี่ยนแปลงจาก "ผิด" (มิจฉา) มาเป็น "ชอบ" (สัมมา)

การพ้นทุกข์เป็นผล สิ่งที่ทำให้มนุษย์พ้นจากความทุกข์ได้คือ ข้อความที่มนุษย์มีอยู่ พระพุทธานุศาสนารักษาการที่รู้กันว่า "รู้" หรือ "เห็น" ระดับความรู้หรือเห็นนี้อาจแบ่งได้เป็นรู้อย่างวิญญาน คือ รู้โดยประสาทสัมผัสโดยไม่ให้ความหมายอะไร รู้อย่างสัญญา คือ รู้อย่างจำหมายลักษณะของอารมณ์ที่ถูกรู้ นั่นแต่ความรู้ที่พึงประสงค์ในพระพุทธานุศาสนาเป็นความรู้อย่างปัญญา คือ รู้ชัดในลักษณะร่วมของอารมณ์ ได้แก่ สามัญลักษณะ คุณโทษของกาม อริยสังข ความรู้ชัดนี้ได้จากการเฝ้าสังเกตปรากฏการณ์ โดยเฉพาะปรากฏการณ์ที่เป็นความเป็นไปของกาย เวทนา จิต และธรรม ความเป็นไปทั้ง 4 นี้ ก็คือ ความเป็นไปของขั้นที่ 5 คือ ชีวิตของตน (และผู้อื่นด้วย) นั่นเอง ถ้ารู้ชัดในระดับนี้ก็ออกจากความทุกข์ได้ การศึกษาในสังคัมพระพุทธานุศาสนาจึงเป็นการศึกษาตนเองแล้วโยงไปยังคนอื่น ในแง่นี้จะเห็นว่า การศึกษาในสังคัมพระพุทธานุศาสนาทำหน้าที่ชี้แนะการดำเนินชีวิตที่ดีงาม และการฝึกในพัฒนาตนเองจนบรรลุภาวะชีวิตที่สมบูรณ์มากกว่าทำหน้าที่ถ่ายทอดศิลปวิทยา วิชาการ วิชาชีพ

สิ่งที่น่าสังเกตในบทนี้ก็คือ การศึกษาในสังคัมพระพุทธานุศาสนาในที่นี้ น่าจะหมายเอาการศึกษาของพระเสชชะ (ผู้ศึกษา) ตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไป ดังปรากฏว่า ศรัทธา นั้น หมายเอาความเชื่อที่เป็นคุณสมบัติของพระโสดาบัน ศิล

ลักษณะนั้นหมายเอาสิกขาบทในปาติโมกข์ จิตสิกขาหมายเอาการทำสมาธิตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นไป ส่วนปัญญาสิกขาก็หมายเอาสัมมาทิฐิที่เห็นความเกิดดับในชั้นที่ 5 จนแม้การจัดระดับของผู้ศึกษาก็กำหนดเกณฑ์เฉพาะกลุ่มที่เป็นโสดาบันเป็นต้นไป จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาที่ค่อนข้างชัดเจนในบทนี้เป็นการศึกษาผู้ที่เข้าสู่กระแสนิพพาน หรืออย่างน้อยก็เป็นการศึกษาของผู้ที่ต้องการบรรลุเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธานุศาสน์ โดยที่ส่วนใหญ่ของบุคคลเหล่านี้ได้ละทิ้งการดำเนินชีวิตแบบเดิมเข้าสู่สังคมอย่างใหม่ ซึ่งเป็นสังคมเฉพาะเป็นสังคมอุดมคติในพระพุทธศาสนา ส่วนการศึกษาสำหรับเป้าหมายระดับต่ำกว่านี้ยังกล่าวถึงน้อย

ศูนย์วิทยพัทธยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย